Tilburg

Tijdschrift voor geschiedenis, monumenten en cultuur

Willem II kampioen van Nederland 1916

Tilburgse communicantjes (1870-1970)

Verzet tegen de stoommachine bij Pieter van Dooren in 1827

De komst van de Giselberten naar 'Tilburg'

Jaargang 34
september 2016
nummer
2

€ 5,50

Tilburg,

tijdschrift voor geschiedenis, monumenten en cultuur
Verschijnt driemaal per jaar

Jaargang 34, nr. 2
september 2016

Uitgave
Stichting tot Behoud van
Tilburgs Cultuurgoed
K.v.K.: 41096029 • ISSN: 0168-8936

www.historietilburg.nl

Redactie
Ronald Peeters (eindredactie)
Astrid de Beer
Sander van Bladel
Jeroen Ketelaars

Redactiesecretariaat
Ronald Peeters
Montfortanenlaan 96
5042 CX Tilburg
rpeeters@historietilburg.nl

Abonnement
€ 16,50
Abonneren door overmaking op de
rekening van de Stichting
tot Behoud van Tilburgs
Cultuurgoed te Tilburg
IBAN: NL69 INGB 0005 6255 54
BIC: INGBNL2A
Abonneren via
www.historietilburg.nl
Losse nummers
verkrijgbaar in de boekhandel (€ 5,50)

Opzeggingen abonnementen
voor einde kalenderjaar
schriftelijk via
abonneren@historietilburg.nl
of Beeklaan 57, 5032 AB Tilburg

Omslagfoto:
Het elftal van Willem II dat in Deventer
landskampioen werd, 1 juni 1916. (Coll. RAT)

Vormgeving
Ronald Peeters

Opmaak en druk
Gianotten Printed Media, Tilburg

Ten geleide

In 2016 is het een eeuw geleden dat de Tilburgse voetbalclub Willem II zich met recht 'trots van het voetballand', waar het clublied het over heeft, mocht noemen. In 1916, terwijl de Eerste Wereldoorlog in volle gang was, doorbrak de club namelijk de 'Randstedelijke voetbalhegemonie': "de Tricolores werden op Hemelvaartsdag 1 juni 1916 als eerste niet-westelijke voetbalclub Kampioen van Nederland." Dat schrijven Harrie Verhoeven en Roger Rossmeisl in hun bijdrage over dat bijzondere moment in dit nummer van tijdschrift *Tilburg*.

Sinds jaar en dag vormt de rubriek 'Tilburg kort' een vast onderdeel van dit tijdschrift, maar in dit nummer vindt u de eerste aflevering van een nieuwe rubriek: 'Tilburgse kwesties.' Daarin neemt historicus Henk van Doremalen onderwerpen uit de geschiedenis van de stad onder de loep waarover 'misverstanden bestaan, onduidelijkheden over zijn of waar vraagtekens op zijn plaats zijn'. Dit keer behandelt hij Pieter van Dooren en het (vermeende) verzet dat in 1827 zou hebben plaatsgevonden tegen de invoering van de stoommachine. Andere onderwerpen waar u in deze editie over kunt lezen, zijn de Eerste Heilige Communie, die in de periode 1870-1970 voor het overgrote deel van de Tilburgers een groot feest was, maar in de loop der tijd veranderde, zoals Kitty de Leeuw in haar artikel beschrijft, en de locatie in de Oisterwijkse bossen waar ooit de voormalige burcht van de heren van 'Tilburg' stond.

De redactie

Inhoud

34 **Harrie Verhoeven en Roger Rossmeisl:**
Roem en glorie in de Groote Oorlog

44 **Henk van Doremalen: Tilburgse kwesties 1:**
Verzet tegen de stoommachine bij Pieter van Dooren in 1827

46 **Kitty de Leeuw:**
Tilburgse communicantjes (1870-1970)

55 **Bas Aarts:**
De komst van de Giselberten naar 'Tilburg'

63 **Tilburg kort:**
Tilburg signalement LXXXIII
Appetjoek of habbetjap?
De verbeelding van Tilburg
TilburgsAns op de wereldkaart
Textielerfgoed in Tilburg
Bij de tijd. Koning Willem II College 1866-2016
Geen censuur op de muur!
Een afscheid dat geen afscheid is: Ronald Peeters gaat met pensioen

Roem en glorie in de Groote Oorlog

Harrie Verhoeven en Roger Rossmeisl*

** Harrie Verhoeven (1946) is geboren in Drunen en sinds 1977 supporter van Willem II. Voor de redactie van Willem II was hij van 1990 tot en met 2012 actief als redacteur en tot op heden nog altijd als statisticus. Hij werd in 1998 lid van de archiefcommissie en is sinds 2008 clubarchivaris en schrijver van historische verhalen. Harrie woont in Drunen en is gepensioneerd leraar basisonderwijs.*

Roger Rossmeisl (1969) is geboren in Goirle en bezoekt sinds 1979 de wedstrijden van de Tricolores. Hij is sinds 2009 bij Willem II actief als redactielid en columnist. In 2015 was hij als co-auteur betrokken bij de totstandkoming van het boek John Feskens, d'n Beitel. Daarnaast is hij voorzitter van de Western Front Association, een vereniging van geïnteresseerden in de eerste wereldoorlog. Roger woont in 's-Hertogenbosch en is in het dagelijks leven werkzaam als subsidie adviseur bij Waterschap De Dommel.

Het is dit jaar honderd jaar geleden dat Willem II 'de westelijke' voetbalhegemonie doorbrak. Terwijl de rest van Europa in brand stond vanwege de Eerste Wereldoorlog, werden de Tricolores op Hemelvaartsdag 1 juni 1916 als eerste niet-westelijke voetbalclub Kampioen van Nederland. Op basis van het concept 'fêteer uw tegenstanders, maar betracht zelf matigheid' beleefden de Tilburgers een van hun meest glorieuze jaren. Een verhaal over gemobiliseerde spelers, matineé-concerten en een stuntelende NVB.

Op 28 juni 1914 werd de Oostenrijks-Hongaarse troonopvolger Franz-Ferdinand in Sarajevo vermoord door een Servische nationalist. Het begin van een kettingreactie die binnen twee maanden zou leiden tot de Eerste Wereldoorlog. Ook Nederland ondervond de gevolgen van het mondiale conflict. Binnen enkele dagen moesten 200.000 mannen zich in het kader van de algehele mobilisatie melden in de kazernes om in 'afwachtingsopstelling' de Nederlandse neutraliteit te verdedigen. Dat had ook gevolgen voor de Nederlandse voetbalcompetitie. Het seizoen 1914-1915 werd aanvankelijk opgeschort. Vanwege het ontbreken van vele gemobiliseerde spelers, de belemmeringen in het transport, de sportterreinen die dienst moesten doen als mobilisatiepunt voor het leger en de algehele onzekere situatie. Toen na een paar weken de acute oorlogsdreiging voor Nederland echter afnam, sloeg de verveling al snel toe in de kazernes. Om de militaire sleur tegen te gaan en omdat het sportleven overal in het land weer langzaam op gang kwam, besloot de NVB (de Nederlandsche Voetbalbond, voorloper van de huidige KNVB) tot de inrichting van regionale noodcompetities. Die stonden echter geen degradatie of promotie meer toe. Deze beperkende maatregel bleef ook in het seizoen 1915-1916 van kracht. Tot groot ongenoegen van het Amsterdamse Ajax, dat uitgerekend in de zomer van 1914 gedegradeerd was uit de eerste klasse west. Als gevolg van de oorlogssituatie waren de Amsterdammers daarna veroordeeld tot een permanent verblijf in de donkere kelder van de tweede klasse west. 'Tot het einde van den oorlog', aldus de reglementen van de oorlogscompetitie.

Spannenden toestand

Hoewel de reguliere competitie van vóór de oorlog weer zijn vaste vorm had gekregen, was de Europese oorlogssituatie in het seizoen 1915-1916 nog altijd van grote invloed. Het Nederlandse leger moest nog steeds paraat staan voor een vijandelijke aanval, waardoor regelmatig spelers werden opgeroepen voor militaire verplichtingen. Bovendien moesten wedstrijden vaak onaangekondigd uit worden gesteld vanwege legermanoeuvres of 'wegens den spannenden toestand', zoals dan te lezen stond in de krant. Meer kon ook niet vermeld worden vanwege de preventieve censuur die door de militaire autoriteiten werd toegepast. Het gehele zuidelijke grensgebied van Nederland was uitgeroepen tot 'gebied in staat van beleg'. Dit betekende dat alles ondergeschikt werd gemaakt aan het militaire belang. Daarnaast leidde het meespelen van buitenlandse geïnterneerde soldaten tot oplopende consternatie. Vanuit het oogpunt van neutraliteit was Nederland verplicht om militairen van oorlogvoerende partijen die Nederlands grondgebied betraden, te ontwapenen en voor de duur van de oorlog te interneren. Verschillende Nederlandse voetbalclubs zagen in de komst van al die buitenlandse jongemannen een kans om hun selecties te versterken. Vooral soldaten uit Groot-Brittannië, waar het voetbal zich had ontwikkeld tot professionele sport, waren van harte welkom om te komen spelen. Maar was dat wel toegestaan? Het laten meespelen van Engelse beroepsspelers in de Nederlandse amateurcompetities werd door velen als oneerlijk beschouwd. De NVB had er haar handen aan vol om een oplossing te vinden. De reglementen voorzagen amper in deze situaties. Met protesten, warrige uitspraken en beroepsprocedures tot gevolg.

Kampioen met een staartje

Willem II speelde bij aanvang van het seizoen 1915-1916 in de eerste klasse zuid. Het had sinds 1905 zijn onderkomen op het terrein van de Koningshoeven aan de toenmalige Voetbalweg en speelde daar al ruim een decennium in rood-wit-blauw. Dit als gevolg van een restpartij van de Enschedese Footballclub Prinses Wilhelmina die in 1904 in Tilburg terecht was gekomen via Tilburgse fabrikantenzonen die aan de Enschedese Weefschool studeerden. Op 19 septem-

Willem II wordt in Deventer voor de eerste keer landskampioen, 1 juni 1916. (Coll. auteurs)

ber 1915 gaven de 'Nationalen', zoals de Tilburgers vanwege hun driekleur ook wel genoemd werden, in de eerste wedstrijd meteen al hun visitekaartje af: in Roermond werd RVV op een 0-10 nederlaag getrakteerd. Ook in de daaropvolgende wedstrijden stond het Tilburgse vizier op scherp. Met name de gebroeders Toon en Jos van Son scoorden dat het een lieve lust was. Het seizoen verliep zó voorspoedig dat Willem II al op 30 januari 1916 het zuidelijke kampioenschap voor het grijpen had. Daarvoor moest in eigen huis van NAC worden gewonnen. De Tricolores behaalden een gemakkelijke 4-0 zege. Na afloop vond een diner plaats en vervolgens ging het gezelschap naar Palace Wintergarden op de Heuvel, in die tijd hét trefpunt voor iedereen die wat betekende in Tilburg. Ook de twee resterende wedstrijden werden eenvoudig gewonnen waardoor het behalen van het Kampioenschap der zuidelijke eerste klasse een feit leek. Na de thuiswedstrijd tegen RVV werden de kampioenen gehuldigd door het bestuur van Tilburg Vooruit, een vereniging tot bevordering van het vreemdelingenverkeer (voorloper van het tegenwoordige VVV).

Het seizoen kreeg echter nog een onaangenaam staartje. De NVB verklaarde de wedstrijd tegen NAC voor ongeldig. 'Vanwege 'een dubieuze administratieve kwestie', aldus de *Nieuwe Tilburgsche Courant* op 8 maart 1916. Aanleiding voor deze 'administratieve onjuistheid door den secretaris van Willem II begaan', was de terugkeer uit krijgsdienst van aanvaller Tinus van Beurden. Volgens de NVB zou Tinus na zijn mobilisatie niet meer speelgerechtigd zijn geweest om voor Willem II te spelen tegen NAC. Derhalve moest de wedstrijd worden overgespeeld. In Breda nog wel. Willem II speelde deze gedwongen replay met frisse tegenzin met een lager elftal aangezien het eerste elftal al een vriendschappelijk treffen had gepland tegen het gerenommeerde HBS uit Den Haag. Desondanks sleepte de Tilburgse tweede keus er in Breda toch nog een 1-1 gelijkspel uit, waardoor de ongeslagen status van Willem II behouden bleef. Het kampioenschap kon met klinkende cijfers de boeken in. Van de 65 Willem II-doelpunten hadden de gebroeders Van Son er maar liefst 42 voor hun rekening genomen. Jos van Son werd met 28 doelpunten -met afstand- topscorer.

Go Ahead – Willem II. Fotoreportage 1 juni 1916. (Coll. Regionaal Archief Tilburg)

De kampioenscompetitie

Anno 1916 was voetbal nog allesbehalve oorlog. De catastrofe in Europa trok weliswaar een zware wissel op de samenleving, maar in het edele voetbalspel golden sportiviteit en respect voor de tegenstander nog als het hoogste goed. De meeste verenigingen onderhielden dan ook een onderlinge vriendschapsband en de ontvangst van de bezoekende club ging vaak gepaard met een gezellig samenzijn. Daarbij waren de Tilburgers, onder leiding van voorzitter Pius Arts, wel zo slim om de gasten uitgebreid te fêteren en ondertussen zelf enige matigheid te betrachten. In de wetenschap 'hoe zwaarder getafeld, des te lomer de benen'. Als zuidelijk kampioen mocht Willem II aantreden in een kampioenscompetitie met Go Ahead en Sparta, respectievelijk de oostelijke en westelijke kampioen. Sparta was de grote favoriet. De Rotterdammers hadden al vijf keer eerder beslag weten te leggen op het landskampioenschap. Bovendien hadden de Spartanen in de strijd om het westelijke kampioenschap tienvoudig landskampioen HVV achter zich gelaten.

Reglementaire misère

De kampioenscompetitie begon voor Willem II op 30 april 1916 met een thuiswedstrijd tegen Go Ahead. Nadat op de Heuvel een gezamenlijke lunch was genuttigd in Café-Restaurant Moderne, gingen beide ploegen in rijtuigen naar het Willem II-terrein. Het prachtige zomerse weer had 5.000 bezoekers naar

Het elftal van Willem II dat in Deventer landskampioen werd. Achter v.l.n.r.: Jan van Bel (official van de NVB), J.Visser (scheidsrechter), Pius Arts (voorzitter Willem II), Harrie van Gerwen, Walter van den Bergh, Louis Marsé. Midden v.l.n.r.: Pim Versluys, Harry Mommers, Louis Schollaert. Voor v.l.n.r.: Harrie van Asten, Jos van Son, Toon van Son, Tinus van Beurden, Jef Briaire. Zoals toentertijd gebruikelijk nemen de spelers op de foto de positie in die ze ook in de teamopstelling hebben. (Coll. RAT)

het veld getrokken, waaronder een groot aantal militairen uit het noorden van het land die in de buurt van Tilburg gestationeerd waren. Het duel was echter meer spannend dan fraai en eindigde in 1-1. Volgens het nieuwe Huishoudelijk Reglement van de NVB moest elke kampioenswedstrijd een beslissing brengen en dus liet scheidsrechter Meerum Terwogt verlengen. Via een treffer van Toon van Son ging de volle winst alsnog naar Willem II. Voor twee dagen althans, want toen werd in de Officiële Mededelingen van de NVB 1-1 als uitslag vermeld. De verlenging bleek voor niets te zijn gespeeld omdat de NVB plotseling een ander reglement van kracht had laten zijn.

Aanvankelijk was het de bedoeling geweest dat de kampioenen onderlinge wedstrijden zouden spelen op neutraal terrein. Na overleg met de clubs was de NVB echter tot het besluit gekomen om een hele competitie te spelen waarbij de clubs zowel uit als thuis tegen elkaar zouden uitkomen. Dáár was scheidsrechter Meerum Terwogt niet van op de hoogte gebracht in de circulaire die hem voorafgaand aan de wedstrijd was toegezonden. Dagblad *De Telegraaf* wond er geen doekjes om en sprak van een regelrechte reglementaire misère van de NVB: *'De ware toedracht is, dat de wedstrijd was vastgesteld op het Tilburgsche terrein en dat het bondsbestuur eerst nadat de onjuistheid van dezen maatregel gebleken was* (want niet op neutraal terrein, red.)*, bepaalde dat het Nederlandsch kampioenschap in een dubbele competitie zou worden gespeeld. Inderdaad: een fraaie regeling en een nog fraaier systeem om een gemaakte fout te verbloemen.'* Vooral de Deventenaren waren ontsteld over de gang van zaken in Tilburg, zij het meer uit logistiek dan uit sportief oogpunt. Pas om half negen 's avonds kon de Deventer ploeg weg uit Tilburg. Voor een thuisreis met hindernissen. Het boek *Go Ahead 100 jaar, Van Volksclub tot voetbalbolwerk* beschrijft de details: '*De trein bleek slechts tot Zutphen te gaan alwaar om twaalf uur een speurtocht werd ingezet naar een stalhouder die bereid was met paard en wagen de laatste kilometers te overbruggen. De man die na lang soebatten door de knieën ging voor de smeekbeden, leverde het Go Ahead-gezelschap om half vier 's ochtends in Deventer af.'* Voor veel meegereisde Deventer supporters was de situatie niet minder vervelend. Hen restte niets anders dan teleurgesteld rond te dolen in de Tilburgse binnenstad in afwachting van de eerste trein de volgende dag.

De glorieuze intocht van de landskampioenen in Tilburg, 4 juni 1916. Aankomst bij het station. (Coll. RAT)

Bei Willem II im Monat Mai

Twee weken later ging Willem II per trein naar Rotterdam om het Sparta van aanvoerder en voetballegende Bok de Korver te bestrijden. De Tilburgers werden met open wagens van de trein gehaald en kregen een gezellige boottocht op de Maas aangeboden. Na een gezamenlijke lunch ging het gezelschap naar het Sparta-terrein. Het was de laatste wedstrijd aan de Prinsenlaan bij het Kralingse bos, voordat de Rotterdammers naar Spangen zouden verhuizen. Met een klinkende 4-0 overwinning nam Sparta waardig afscheid van haar oude veld. De returnwedstrijd in Tilburg was op 28 mei. Willem II moest aantreden zonder linksbuiten J. Welbers, die plotseling naar Indië was vertrokken. De Rotterdammers kregen een even feestelijke ontvangst als de Tricolores veertien dagen eerder in de Maasstad. Willem II bood de Spartanen in Palace Wintergarden een matinee-concert aan dat erg in de smaak viel. Volgens de *Tilburgsche Courant* was het programma 'geheel gesteld in voetbalstijl'. Met nummers als 'Wenn die Sparta-Füssen sich heben' en 'de Sparta Marsch' werden de gasten in vervoering gebracht. En ook het nummer 'Es war bei Willem II im Monat Mai' viel goed in de smaak. 'Tussen deze hoogtepunten door tokkelde het Damesorkest Marosi prettige wijsjes en gaf het duo Gilbert-André een leuke voordracht ten beste', aldus de krant. Na afloop van het concert genoten beide teams van een middagmaal in Café-Restaurant Moderne.

Wederopstanding tegen Sparta

Willem II kon voor het eerst in deze kampioenscompetitie met het sterkste elftal aantreden. De belangen waren groot. De verliezer zou uitgeschakeld zijn voor de titel. Met de legerleiding was afgesproken

De intocht van de landskampioenen in Tilburg, 4 juni 1916. De auto met spelers flitst voorbij. (Coll. RAT)

dat de militairen uit de selectie per auto zouden worden opgehaald uit hun verschillende standplaatsen. Bovendien hadden de Tilburgers een week eerder nog geoefend tegen een sterk militair elftal waarvan enkele officieren in de eerste westelijke klasse voetbalden. Desondanks voorspelden de grote Nederlandse dagbladen een zege voor de Rotterdammers. Waren die voorspellingen de juiste doping voor Willem II? Of was het matinee de Spartanen te zwaar op de maag gevallen? Feit is dat de Tricolores die middag superieur speelden en Sparta onder het oog van 6.000 toeschouwers met 4-1 uitschakelden voor de titelrace. Dat niet iedereen in Tilburg gelukkig kon terugkijken op de Tilburgse wederopstanding bleek uit een bericht in de *Nieuwe Tilburgsche Courant* van 29 mei. Onder de kop 'Zakkenrollers' stond: *'Door A.v.G.,Zwijsenstraat, is aangifte gedaan dat hem vermoedelijk op het Willem II-terrein een zilveren horloge met doublé ketting is gerold.'*

Hemelvaartsdag 1916

Door de zege van Willem II op Sparta was de stand op de ranglijst danig veranderd. Na drie wedstrijden had Go Ahead vier en Willem II drie punten. Sparta was met drie punten uit vier wedstrijden uitgespeeld en dus kansloos voor de titel. Willem II moest de slotwedstrijd bij Go Ahead winnen, terwijl de Deventenaren aan een gelijkspel genoeg hadden. Hemelvaartsdag 1 juni was de beslissende dag. Daags daarvoor reisde bestuurslid Beb van den Bergh naar Gouda om vrijstelling van dienst te vragen voor Toon van Son die eigenlijk voor de Landstorm moest exerceren. Zijn missie slaagde en Willem II haalde opgelucht adem. Op weg naar Deventer was Toon vanaf Geldermalsen present en vanaf Den Bosch, Utrecht en Deventer waren nog meer spelers voor deze speciale gelegenheid door de militaire autoriteiten op verlof gezonden. Het Willem II-gezelschap werd door een zware Go Ahead-delegatie van de trein gehaald en in de Schouwburgsociëteit ontvangen. Daar ontvingen de meegereisde dames een grote bos rood-gele tulpen (de clubkleuren van Go Ahead) en vond de lunch plaats in gezelschap van verslaggevers en hoogwaardigheidsbeklederS. Daarna ging het in open landauers naar het veld.

Palace Wintergarden op de Heuvel, 1920. (Coll. RAT)

Deventer was in feeststemming die nog verhoogd werd door de grote trek van voetballiefhebbers van buiten de stad. Een paar uur voor de wedstrijd stonden al een paar duizend toeschouwers rondom 'de Ossenweerd', zoals het veld dat in de uiterwaarden van de IJssel lag, genoemd werd. Er waren 10.000 toeschouwers toegestroomd en op de spoorbrug over de IJssel stonden nog eens honderden illegale kijkers. Terwijl in de lucht onweerskoppen zaten brachten twee muziekkorpsen de wachtende toeschouwers in de stemming. Vanuit Tilburg waren 300 supporters per trein naar Deventer gekomen. De overige Tilburgse supporters hadden zich verzameld bij het kantoor van de *Nieuwe Tilburgsche Courant* op de Heuvel. Hoopvol turend naar de lucht waar postduiven van de directe postduivendienst tussen het Go Aheadterrein en Tilburg de tussenstanden aan het Tilburgse supporterslegioen zouden brengen (telegrafie was vanwege de oorlog voorbehouden aan het leger).

Triomf in Deventer

Willem II trad aan in een 2-3-5 opstelling. Tegenwoordig zou dat gezien worden als tactische zelfmoord, maar deze opstelling was in die tijd heel normaal. Bij Go Ahead ontbrak de gevreesde midvoor Jimmy Miller, een geïnterneerde Engelsman die volgens de Maasbode 'op vacantie' was… Nadat het bij rust 0-0 had gestaan, drongen de Zuidelijken in de tweede helft steeds meer aan. Go Ahead bleef echter kranig overeind en koerste aan op het gewenste gelijkspel. Tot de zeventigste minuut, toen Harrie van Asten de bal naar Jos van Son plaatste, die Willem II verdiend aan de leiding bracht. Volgens de *Tilburgsche Courant* 'met een schitterend keihard schot in den linkerbovenhoek'. De *Nieuwe Tilburgsche Courant* had het over 'een reuzenschot'. Daar dachten ze in Deventer heel anders over. Het Deventer Dagblad schreef over het doelpunt: *'De rechtsbuiten wilde de bal voorzetten, maar raakte hem niet goed, zodat die over de grond op het doel af kwam. Keeper Jan Zandvliet knielde op één knie en wilde de bal pak-*

Willem II – Go Ahead. Willem II-aanvaller Jos van Son (gestreept shirt) staat buitenspel. Dat ziet ook zijn broer Toon naast hem. Deze foto van 30 april 1916 werd door Jos van Zon als ansichtkaart naar zijn verloofde Mary Donders gestuurd. (Coll. auteurs)

ken. Er was niemand in de buurt. Maar er zat blijkbaar heel wat effect aan, doordat die speler hem niet goed had geraakt, zodat de bal tegen zijn borst oprolde en over zijn schouder in het doel verdween.'… Toen aan de 0-1 stand geen verandering meer kwam en scheidsrechter Visser affloot, stormden de Tilburgse supporters het veld op. Aanvoerder Harry Mommers kreeg een lauwerkrans om en werd in triomf rondgedragen. Dansend en zingend ging het vervolgens naar de rijtuigen die de spelers naar hun hotel brachten. Er volgde een triomftocht door Deventer. De Deventenaren stelden zich sportief op: 'zij, van het jongste jochie, tot aan den plaatselijken commandant erkennen het, dat Willem II aanmerkelijk sterker was dan Go Ahead', aldus de *Maasbode*. Nadat de spelers omgekleed waren, kwamen de officials op de proppen met een hoeveelheid bloemen en lauwerkransen die deed vermoeden dat eigenlijk op een kampioenschap van Go Ahead was gerekend. Daarna was het tijd voor het feestdiner waarna de spelers, vergezeld van hun dames en hun Go Ahead-sportbroeders, nog danig de bloemetjes buiten zouden hebben gezet in de koekstad. 'Dit eene kampioenschap van Nederland zal voor het "donkere Zuiden" van grooten invloed blijken te zijn', schreef het westerse *Handelsblad.* 'Heel Tilburg juicht, heel het Zuiden juicht mee!'.

Willem II – Sparta. Spelmoment, 28 mei 1916. (Coll. RAT)

De Huldiging

'In Tilburg had een duif met de overwinningstijding de hele stad op stelten gezet', rapporteerde de *Nieuwe Tilburgsche Courant*. Het wachten op de landskampioenen duurde echter tot half een 's nachts. Toen stoomde de trein Tilburg binnen, onder luid gejuich van de duizenden die zich al die tijd op het Stationsplein hadden verzameld. Hoewel er inmiddels al een paar spelers naar hun garnizoen waren teruggekeerd, vond in Café Suisse een korte huldiging plaats. Vanwege het late tijdstip werd de officiële ontvangst van de landskampioenen uitgesteld tot zondag 4 juni. Zodoende werd Tilburg in de gelegenheid gesteld om Willem II alsnog waardig te huldigen. Voorafgaand aan de festiviteiten moesten de kersverse kampioenen echter eerst nog een vriendschappelijk duel spelen in Amsterdam tegen de pas gepromoveerde westelijke eersteklasser Blauw Wit. Vaste doelman Walter van den Bergh werd die middag vervangen door doelman Gevers van Wilhelmina. Van den Bergh had namelijk de voorkeur gegeven aan een partijtje tennis(!). Het kampioenschap en de daaropvolgende euforie in Deventer zaten de Tilburgers blijkbaar strak in de kuiten. Blauw Wit won, geenszins verrassend, met 1-0.

Toen 's avonds omstreeks half negen de trein met de landskampioenen Tilburg binnenreed, stond de Tilburgse bevolking in dikke rijen langs de straten en ook uit huizen en vensters puilden de toeschouwers. In een advertentie had de vereniging Tilburg Vooruit de bewoners langs de route opgeroepen massaal te vlaggen. Er was gejuich, confetti en vuurwerk. Nooit eerder was een Tilburgse vereniging zo'n overweldigende huldiging ten deel gevallen. De kampioensparade werd vooraf gegaan door de marechaussee te paard. Daarna volgden het bestuur van Tilburg Vooruit, de harmonie van Kessels, voetbalclub Leonidas en biljartvereniging Fraternelle Belge. Middelpunt van de stoet waren het bestuur en de spelers die in een vijftal open auto's de route aflegden, gevolgd door het St. Dionysiusgilde, het mannenkoor Zang en Vriendschap, Kruisboogvereniging de Molenschutters en, als laatste vereniging, voetbalclub NOAD. De rij werd gesloten door militairen en marechaussee te paard.

De triomftocht ging door bevlagde straten naar de Nieuwe Koninklijke Harmonie, waar het corps aan de ingang de kampioenen toespeelde. De volgende halte was het stadhuis, waar wethouder Van Roessel namens de afwezige burgemeester Vonk de Both de wens uitsprak dat alle spelers 'hetzelfde plichtsbesef en dezelfde toewijding zouden tonen in de maatschappelijke positie van ieder'. Tenslotte werd de stoet bij het Palace-gebouw ontbonden. In Palace Wintergarden was muziek en cabaret en boden diverse verenigingen kransen aan. Nadat voorzitter Pius Arts iedereen namens Willem II had bedankt voor de overweldigende huldiging van de kampioenen, werd het officiële programma afgesloten. Tot laat in de nacht werd er doorgefeest. Tegelijkertijd spoelden er op Schiermonnikoog lijken aan van Duitse matro-

ZONDAG 30 APRIL
Groote Voetbalwedstrijd
op het WILLEM II - Terrein
aan den Hoevenschen weg
om het Kampioenschap
van Nederland.
Willem II - Go Ahead
AANVANG 2.30 UUR.
Entrée-Prijzen:
Gereserveerde Zitplaatsen f 1,—
Eerste Rang 75 ct. Tweede Rang 30 ct.
Geen kinderkaarten op het terrein.
SEIZOENKAARTEN VRIJ ALLEEN OP VERTOON.

Advertentie uit de 'Nieuwe Tilburgsche Courant' van 28 april 1916. (Coll. Koninklijke Bibliotheek)

Afb. pag 41 boven. Willem II – Belgische geïnterneerden, 20 augustus 1916. Het elftal van Willem II. Achter v.l.n.r.: Harrie van Gerwen, Jan Bruggink, Piet Stevens, onbekend. Midden v.l.n.r.: Pim Versluys, Harry Mommers, Louis Schollaert. Voor v.l.n.r.: Harrie van Asten, Jos van Son, Toon van Son, Jef Briaire, M.Scheenstra. (Coll. auteurs)

zen. Slachtoffers van de zeeslag bij Jutland tussen de Duitse en Britse marine, die op 31 mei 1916 was losgebarsten.

Bijzondere wedstrijden

Buiten de competitie om werden er in 1916 tal van andere wedstrijden en toernooien gespeeld. Zo trad Willem II op 13 februari 1916 in een benefietwedstrijd aan tegen het Wageningse GVC. De recette ging naar de bevolking aan de Zuiderzee die in de nacht van 13 op 14 januari 1916 getroffen was door de Zuiderzeevloed. Daarnaast speelde Willem II mee in het NVB-bekertoernooi. De Tilburgers wonnen de eerste twee bekerrondes, waren van de derde ronde vrijgesteld, maar werden in de vierde ronde met 5-2 uitgeschakeld door het Utrechtse Voorwaarts. Echt een verrassing was dit niet, want de Tricolores traden aan met een verzwakt tweede elftal. Dit bekerduel was namelijk, ongelofelijk maar waar, door de NVB ingepland op dezelfde dag dat het eerste team van Willem II thuis tegen Go Ahead aan de kampioenscompetitie begon! Op 20 augustus 1916 begon Willem II aan het nieuwe seizoen met een erewedstrijd in het teken van het twintigjarig bestaan van de club. Tegenstander was een elftal van Belgische militairen die geïnterneerd waren in kamp Harderwijk. De Tricolores wonnen met 4-1 en de opbrengst kwam ten goede aan een fonds voor Belgische krijgsgevangenen in Duitsland. Het clubkostuum was in die dagen aan verandering onderhevig. Op de foto van de wedstrijd tegen de Belgische geïnterneerden staan de spelers zowel in witte als in zwarte broek. Ondertussen meldde De Telegraaf dat de Tilburgers aantraden 'in witte blouse met links een rood-wit-blauw zakje en een zwarte broek'. Als landskampioen werd Willem II vaak uitgenodigd voor bijzondere gelegenheden. Zo speelden de kampioenen op 15 oktober 1916 als eerste tegenstander van Sparta op Spangen, het nieuwe onderkomen van de Rotterdammers. Eerder, in de kampioenscompetitie, waren de Tricolores ook al de laatste opponent geweest van de Spartanen op hun oude terrein aan de Prinsenlaan. De Rotterdamse gastheren wonnen hun eerste wedstrijd op het Kasteel met 1-0 waarbij Willem II zich inspande om de feestelijke opening vooral niet te bederven.

Nationale Olympische Spelen

Na de Olympische Spelen van Stockholm in 1912 was besloten dat de Olympische Spelen van 1916 in Berlijn zouden plaatsvinden. Ondanks de oorlogssituatie vanaf 1914 werden de voorbereidingen voor de Spelen lange tijd voortgezet, in de verwachting dat het conflict in 1916 wel beslecht zou zijn. Toen de strijd in februari 1916 echter nog steeds onverminderd doorging, werd besloten dat de Spelen niet in Duitsland konden plaatsvinden. Op initiatief van het Nationaal Olympisch Comité werden in Nederland alternatieve Nationale Olympische Spelen gehouden. Op de Olympiade in Amsterdam werden vele takken van sport beoefend, waaronder voetbal. De NVB nodigde de vier districtskampioenen uit: Be Quick, Go Ahead, Sparta en Willem II. Op 30 augustus 1916 wonnen de Tricolores de voorwedstrijd tegen Be Quick met 4-1. Een dag later werd in de finale echter kansloos met 4-0 verloren van Sparta, dat daarmee de enige Nationaal Olympisch Kampioen zou worden in de Nederlandse voetbalhistorie. De Tricolores gingen naar huis met een verguld zilveren medaille.

Het terrein van Willem II aan de Voetbalweg in de Koningshoeven, 1916. (Coll. auteurs)

31-8-1916 Nationale Olympische Spelen. Het elftal van Willem II. Staand v.l.n.r.: M.Bos (scheidsrechter), Harrie van Asten, Harrie van Gerwen, Walter van den Bergh, Piet Stevens, Louis Schollaert (leunend), Janus van Beurden (met hoed). Zittend v.l.n.r.: Harry Mommers, Toon van Son, Pim Versluys, Jos van Son, Jef Briaire, M.Scheenstra. (Coll. RAT)

De Zilveren Bal

Een van de bekendste en meest prestigieuze toernooien van 1917 was wel het Zilveren Bal toernooi bij Sparta in Rotterdam. Na het behalen van het landskampioenschap was dit toernooi, met deelname van maar liefst 14 eersteklassers, de ultieme testcase voor de Tilburgers om hun kampioensstatus waar te maken. Op het nog aanbouw zijnde Spangen trapte Willem II op 3 september 1917 af voor haar eerste wedstrijd tegen HFC Haarlem. De wedstrijd eindigde in 1-1, waarna het lot bepaalde dat Willem II verder ging. Vervolgens werd op 10 september MVV met 1-0 geklopt. Daardoor plaatste Willem II zich, samen met Ajax, Sparta en VOC, voor de beslissingswedstrijden die een week later zouden worden gespeeld. In de ochtenduren van zondag 17 september trad Willem II aan tegen VOC. In een goed gespeelde wedstrijd werd met 4-1 van de Rotterdammers gewonnen, waarna Willem II in de finale Ajax trof. Hoewel Ajax vanwege de oorlogssituatie nog steeds veroordeeld was tot de tweede klasse, gold de ploeg als onverslaanbaar. Dat had ook Sparta ondervonden, dat als westelijk kampioen van de eerste klasse 's ochtends met 3-0 onderuit was gegaan tegen de Amsterdamse tweedeklasser. In de finale tegen Willem II hadden de Amsterdammers de kans om hun inmiddels opgebouwde reputatie als 'grafdelver van landskampioenen' te onderstrepen. Onder buitengewone belangstelling werd om drie uur afgetrapt. De ploegen waren gelijkwaardig, het ging er heet aan toe: 'Ajax-speler Van Dordt hield er trucjes op na, die allerburgerlijkst en alleronsympathiekst zijn', aldus de *NRC*. 'Hij wachtte zich, door zijn hinderlijke gedoe, den naam van zijn vereeniging te schaden.' Mede dankzij de excellent keepende Tilburgse doelman Walter van den Bergh wonnen de Tricolores met 1-0. Rechtsbuiten Harrie van Asten tekende voor de enige treffer. Gekleed in een lange, witte badjas mocht aanvoerder Harry Mommers de Zilveren Bal in ontvangst nemen. Het badjassenritueel zou een traditie blijven die bij de uitreiking van de huidige KNVB-beker nog altijd in ere wordt gehouden. Naast de Zilveren Bal ontving Willem II een gouden erekruis en de spelers elk een zilveren herinneringsmedaille. Na een schitterend diner in Huize Ulrich keerden de Willem II-ers per trein terug naar Tilburg. Daar werd het 's nachts omstreeks één uur nog door tal van enthousiaste supporters opgewacht. Met de verovering van de Zilveren Bal hadden de Tricolores hun voetbalroem van het jubeljaar 1916 opnieuw bevestigd.

De voorzitter: Mr. Pius Arts

Zelden zal iemand in zijn leven zo veel verschillende functies hebben bekleed als Pius Arts, voorzitter van Willem II ten tijde van het kampioenschap in 1916. Rond 1860 had zijn vader Antonius Henricus Arnoldus (Antoine) Arts als luitenant en goed katholiek meegevochten met de zouaven om de Pauselijke soevereiniteit te beschermen tegen de strijders van de nieuwe Italiaanse staat onder leiding van Guiseppe Garibaldi. Om die reden vernoemde Antonius zijn zoon naar de toenmalige Paus Pius IX.

Pius Maria Arts (roepnaam Pius) werd geboren in Tilburg op 29 september 1881. Hij volgde het gymnasium in Roermond en 's-Hertogenbosch en was in de Brabantse hoofdstad op jonge leeftijd medeoprichter en speler van RKVV Wilhelmina. Vanaf 1900 tot 1909 speelde Pius in de hoofdmacht van Willem II. Als aanvoerder werd hij meerdere malen gekozen voor zuidelijke selectieteams. Voor de afwisseling nam alleskunner Pius in 1905 tevens deel aan het Nederlands Kampioenschap Schaatsen Allround. Ondertussen studeerde hij in Utrecht, waar hij in 1908 doctor in de rechtswetenschappen werd. Een jaar later vestigde Pius zich als advocaat en procureur in Tilburg, waar hij in 1911 trouwde met Leonie Gimbrère, dochter van een paraplufabrikant. Tijdens zijn actieve voetbalcarrière deed Pius ook op bestuurlijk vlak al van zich spreken. In 1901 volgde hij Frits van den Bergh op als voorzitter van Willem II. Bovendien werd hij benoemd tot beschermheer van NOAD. Pius beschikte over organisatietalent en onder zijn leiding kwam de organisatie van Willem II goed op poten. Zijn banden met de Tricolores resulteerden onder andere in ruime redactionele aandacht voor het voetbal in de *Nieuwe Tilburgsche Courant*, waar Pius' vader Antoine oprichter-uitgever van was geweest. Strubbelingen in het Willem II-bestuur waren er de oorzaak van dat Pius in

De wedstrijden om den zilveren voetbal.
Het winnend elftal Willem II uit Tilburg met het bestuur der vereeniging, na de schitterende overwinning in den eindstrijd om den zilveren voetbal te Rotterdam. De strijd ging tegen Ajax. Willem II behaalde dit jaar tevens het kampioenschap van Nederland.

Boven: Uitreiking van de Zilveren Bal aan Willem II-aanvoerder Harry Mommers, 17 september 1917. De onderste foto is uit 'Het Sportblad'. (Coll. auteurs)

1919, na 18 jaren onafgebroken voorzitter te zijn geweest, bedankte als bestuurslid. Pius was een politicus in hart en nieren, die van 1922 tot 1952 namens verschillende katholieke partijen achtereenvolgens in de gemeenteraad van Tilburg, de Provinciale Staten en de Tweede Kamer plaatsnam. En of dat allemaal nog niet genoeg was, was duizendpoot Pius gedurende zijn rijke leven tevens bestuurslid van de Noord-Brabantse Voetbalbond, de NVB, de Nederlands Elftal Commissie, de regionale Zwembond en de Biljartbond. Aan het einde van de eerste wereldoorlog vervulde Pius het voorzitterschap van de vereniging voor de plaatsing van oorlogskinderen uit het ineengestorte Oostenrijk-Hongarije. Tenslotte is hij ook de boeken ingegaan als medeoprichter van het Tilburgse Sportpark en van de Rooms-Katholieke Openbare Leeszaal. Na een bewogen leven stierf Pius Arts in Tilburg op 20 december 1955.

De aanvoerder: Harry Mommers

Henricus Josephus Mommers (roepnaam Harry) werd geboren in Tilburg op 11 maart 1892. Hij debuteerde op 26 september 1909 in het eerste elftal van Willem II en maakte tot en met het seizoen 1925-1926 doorgaans als stopperspil en als aanvoerder deel uit van de hoofdmacht. Vanaf 1912 woonde Harry in Utrecht, waar hij werkte als ambtenaar bij de Staatsspoorwegen en voorzitter was van de plaatselijke voetbalclub UVV. Gedurende zijn jaren in de Domstad was Willem II blijkbaar niet enige reden waarom Harry Tilburg zo trouw bleef. In 1919 trouwde hij namelijk met de Tilburgse Paulina Hozemans. Harry werd vele malen geselecteerd voor het Zuidelijk elftal. Daarnaast speelde hij vaak mee met 'de Rest van Nederland'. Op 16 mei 1920 maakte hij in de wedstrijd Zwitserland-Nederland in Basel zijn echte Oranjedebuut. Hij viel in de eerste helft geblesseerd uit en werd vervangen door zijn latere goede vriend Rat Verlegh, naar wie het huidige stadion van NAC Breda is vernoemd. Na die blessure in Zwitserland haalde Harry nooit meer zijn oude niveau. Eenmaal uitgevoetbald diende hij de KNVB vele jaren als official. Als lid van de Keuze Commissie, waarvan ook zijn vriend Verlegh deel van uit maakte, bepaalde hij van 1950 tot 1953 mede de samenstelling van het Nederlands elftal. Harry werd geridderd tot Bondsridder van de KNVB en Ridder in de Orde van Oranje-Nassau. In 1925 werd hij benoemd tot erelid van Willem II. Huidig clubnestor Peter Année van Willem II heeft Harry Mommers nog ontmoet: 'Op verzoek van Willem II ben ik in 1962 bij Harry Mommers op bezoek geweest. Hij werd verzorgd door de nonnen van Mariëngaarde en lag als reumatisch patiënt ernstig ziek in een donker hoekje. Ik vond het een treurig gezicht om zo'n gentleman in die toestand aan te treffen. Harry Mommers was een echte heer en tijdens het gesprek viel het me op dat hij me steeds beleefd aansprak met 'meneer Année'. Terwijl ik toen 29 was. Het leeftijdsverschil tussen ons maakte ook dat ik

Rechts: Mr. Pius Arts. (Coll. RAT)

Harry Mommers en Pim Versluys. (Coll. RAT)

nogal wat afstand voelde.' Harry Mommers overleed op 28 februari 1963 in het St. Elisabeth Ziekenhuis in Tilburg.

De topscorer: Jos van Son

Josephus Walterus Petrus Maria van Son werd geboren in Tilburg op 31 mei 1893. In het dagelijks leven stond hij beter bekend als Sjef. In 1909 debuteerde hij als zestienjarige in het eerste elftal van het Bredase NOAD. Aanvankelijk onder een valse naam omdat hij zich wegens geldschaarste niet had aangemeld bij de Nederlandse Voetbalbond. In 1912 verhuisde Jos alias Sjef naar Tilburg, waar zijn oudste broer Kees van Son al eerder de Willem II-kleuren had verdedigd. Op 6 oktober 1912 debuteerde Jos in het eerste elftal, waar hij een jaar later gezelschap kreeg van zijn broer Toon. Jos speelde tot 1930 in de hoofdmacht van Willem II. Met twee onderbrekingen: in 1917 bij Sparta en in 1920 bij Antwerp FC. Als midvoor werd Jos spoedig een van de meest gevreesde schutters van Nederland. Voor Willem II scoorde hij alleen al in officiële wedstrijden 173 doelpunten. Daarmee bereikte hij een tweede plek op de lijst van clubtopscorers aller tijden, achter Piet de Jong uit het kampioensteam van 1952 en 1955. Samen met zijn broer Toon was Jos jarenlang de schrik van vele verdedigers. Met de allesbeslissende treffer tegen Go Ahead in Deventer schoot hij zichzelf de eeuwigheid in.

Jos van Son. (Coll. auteurs)

Op 25 november 1923 debuteerde hij in het Nederlands Elftal in een vriendschappelijk treffen tegen Zwitserland (4-1). Jos speelde de volle 90 minuten, maar daar bleef het bij. Zestien jaar lang was Jos een trouw speler in het zuidelijk elftal en maakte hij regelmatig deel uit van het Bondselftal. Een oogblessure speelde hem echter parten. Zijn gezichtsvermogen liep steeds verder terug en op 36-jarige leeftijd sloot hij zijn voetballoopbaan af.

Jos was gehuwd met Maria Donders. In 1921 richtte hij Van Son Assurantiën gevestigd op de Markt 27 in Tilburg. Behalve op het groene veld verdiende Jos tevens zijn sporen achter de groene tafel. In 1915 werd hij bestuurslid van Willem II en dat bleef hij tot 1935, waarna hij werd benoemd tot erelid van Willem II. Tot 1953 bleef hij de club als adviseur trouw. Totdat een ernstige hartziekte hem dwong tot verminderde activiteit. Vanaf de tribune bleef hij Willem II nog volgen. Jos overleed op 14 juli 1956 in het St. Elisabeth Ziekenhuis te Tilburg.

De liefde voor de Tricolores zit ook in de genen van kleinzoon Peter van Son: 'Ik ben in 1960 geboren dus ik heb mijn opa nooit gekend. Mijn vader Jos, tevens roepnaam Sjef, heeft nooit belangstelling getoond voor het voetbal. Hij hockeyde fanatiek bij Forward. Het voetbalvirus is echter op de volgende generatie Van Son wél overgegaan. Ik ben een echte 'voetbalromanticus' en rij al vanaf de jaren zeventig op het fietsje naar het stadion. Ik weet van mijn opa dat hij niet zo spraakzaam was, maar dat hij wél gevoel voor commercie had. Als bekende voetballer in Tilburg kon hij destijds een eerste lokale klantenportefeuille opbouwen. Daar is Van Son Assurantiën uit voortgekomen. In de jaren tachtig ben ik zelf ook sponsor geworden bij Willem II. Volgens clubman Gert-Jan van Eck was dat, als kleinzoon van Jos van Son, mijn morele plicht. Van mijn opa heb ik geen documenten meer. Behalve dan een jubileumboekje van NAC. Mijn opa staat daarin aangekondigd in een sketch die hij samen met Rat Verlegh op heeft gevoerd ter ere van het zoveeljarig bestaan van de club.'

Bronnen

- Diverse kranten uit 1916
- Artikel WO I: Sport in neutraal Nederland, 1914-1915 – Koninklijke Bibliotheek https://www.kb.nl/themas/geschiedenis-en-cultuur/nederland-tijdens-de-eerste-wereldoorlog/wo-i-sport-in-neutraal-nederland-1914-1915
- *Buiten Schot, Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog* – Paul Moyes
- *Hoofdkwartier in een afwachtingsopstelling, Bossche Kringen* – Tom Sas
- *Go Ahead 100 jaar, Van Volksclub tot voetbalbolwerk*
- Interviews met Peter Année en Peter van Son.

Tilburgse kwesties 1

Verzet tegen de stoommachine bij Pieter van Dooren in 1827

Henk van Doremalen*

**Henk van Doremalen is – naast zijn directeurschap van de Tilburg Ten Miles – freelance werkzaam als historicus en publicist. Hij publiceerde een groot aantal boeken en artikelen over Tilburg. Zo was hij ondermeer betrokken bij de wetenschappelijke geschiedschrijving van de stad: Tilburg. Stad met een levend verleden en de populairwetenschappelijke serie de Kleine Geschiedenis van Tilburg. Voor een uitgebreid overzicht zie www.historietilburg.nl*

In deze rubriek wil historicus en publicist Henk van Doremalen telkens een onderwerp aankaarten waarover in de Tilburgse historiografie misverstanden bestaan, onduidelijkheden zijn of waar vraagtekens op zijn plaats zijn. Enerzijds met de bedoeling helderheid te verschaffen, anderzijds om verder discussie op te roepen. Uiteraard zijn reacties (meer) dan welkom. Nee, niet met kretologie via facebook of twitter, maar gewoon goed beargumenteerd in een mail of brief via henkvandoremalen@kpnmail.nl of postbus 1156, 5004 BD Tilburg.

Het eerste onderwerp handelt over Pieter van Dooren en het (vermeende) verzet dat zou hebben plaatsgevonden tegen de invoering van de stoommachine in 1827. In *Jaarboek De Lindeboom VI* (1982), een uitgave van de Gemeentelijke Archiefdienst Tilburg, heb ik me al eens met deze kwestie beziggehouden. Daarin staat ook een citaat vermeld.

Het voorval

'Het gevaarte bereikte de stad en de gemoederen waren in onrust; het was geen strike maar een oorlog waarmee men dreigde. Men snelde des avonds naar buiten, niet enkel uit nieuwsgierigheid om het monster, dat het brood zou stelen, te zien, maar tevens om het te vernielen, te dooden, en men raapte de keien en stukken hout langs den weg op, wierp die met kracht naar den ijzeren ketel, om het te wonden, onbruikbaar te maken. De volksgeest uitte zich, wat hier zelden geschiedde, nu er het leven van afhing. Des avonds werden eenige glasruiten verbrijzeld in den huize van Pieter van Dooren', aldus het oudst bekende citaat over deze 'machine oproer'. Wellicht een rapportage van de veldwachter of een marechaussee aan de gouverneur, die in die jaren alles op zijn bureau in Den Bosch kreeg of een citaat uit het dagboek van Jan de Lelie en Jan de Beer die in die jaren bijhielden wat zich in Tilburg voordeed? Nee, toch niet. De krant dan? In Tilburg dat toen circa 11.000 inwoners telde, verscheen geen specifiek dagblad, maar wel lag er sporadisch een krant uit Antwerpen of Haarlem ter inzage bij een van de sociëteiten. In die kranten is niets over Van Dooren terug te vinden. *De Noordbrabanter* uit Den Bosch waar ook regelmatig berichten over Tilburg instonden, verscheen vanaf 1829.
Nee, de oudst bekende bron over het voorval bij Van Dooren staat nog steeds op naam van het tijdschrift *Vragen van den Dag* uit 1900 waarin ene H. Blink in een artikel 'Studiën over Noord-Brabant' het voorval memoreerde. Inderdaad nogal plastisch geschreven. En hoe hij daar aan kwam is in nevelen gehuld.

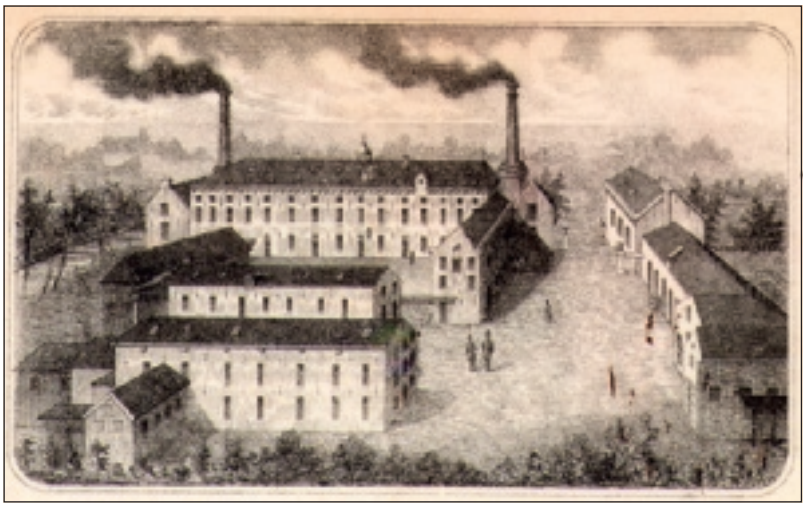

Pieter van Dooren (1784-1845) bouwde vanaf 1826 een wollengarenspinnerij en lakenvollerij nabij De Leij aan de Hilvarenbeekseweg. Briefhoofd uit 1886. (Coll. RAT)

De fabriek Pieter van Dooren

Wellicht voor de goede orde. Pieter van Dooren had op 20 april 1825 de eerste steen gelegd voor een nieuw fabrieksgebouw waarin hij een 'lakenvolderij en een wollen garen spinnerij' zou gaan vestigen. De fabriek stond een behoorlijk eind buiten de toenmalige bebouwde kom aan het riviertje De Leij, ongeveer waar nu de entree van het Elisabethziekenhuis is. In 1975 is de complete fabriek ten behoeve van de bouw van dat ziekenhuis gesloopt. Toen was al bekend dat het om een uniek complex ging. Pieter van Dooren (1784-1845) is een van de eerste op moderne wijze producerende textielfabrikanten geweest. Geen weverij, maar een vollerij en spinnerij. Maar vooral een fabriek waarin een stoommachine voor de aandrijfkracht werd geplaatst en vergaande arbeidsdeling werd toegepast. Geïnspireerd door wat hij tijdens reizen in Engeland had gezien, was hij met deze stoom-

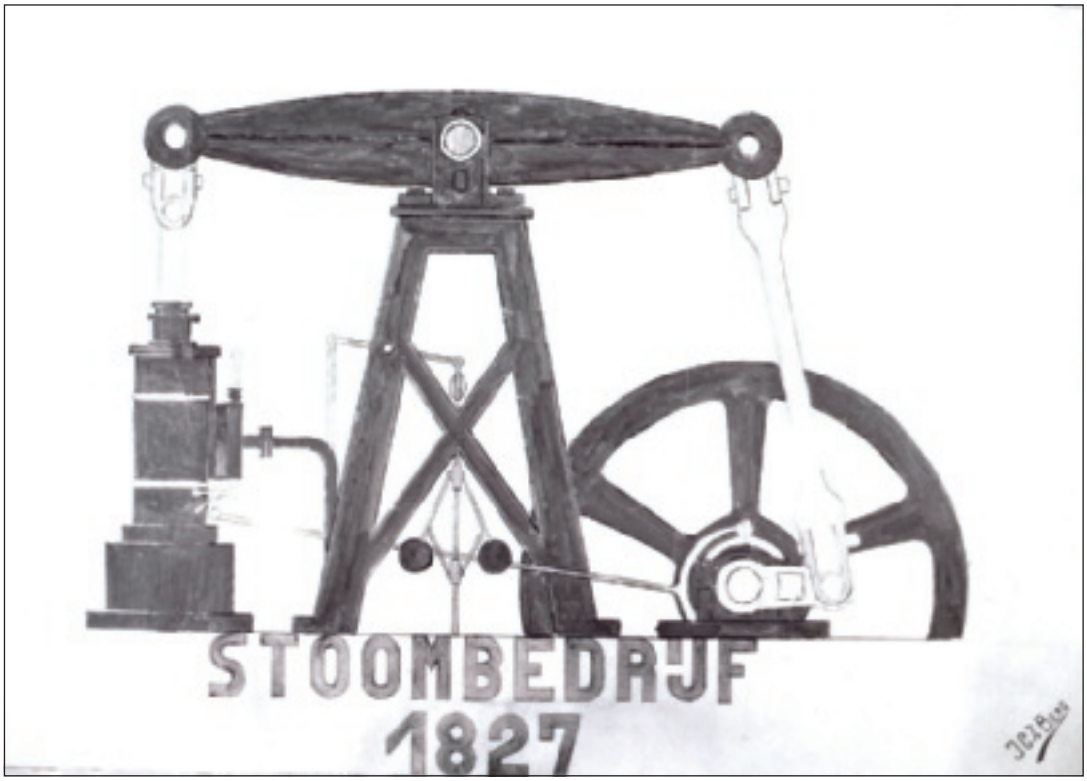

De eerste stoommachine in Tilburg werd in 1827 geplaatst bij Pieter van Dooren. Aquarel van J.C. van den Berg, in 1927 vervaardigd ter gelegenheid van het 100-jarig bestaan van de fabriek. (Coll. RAT)

machine een van de eersten in Nederland en de eerste in Tilburg. Na hem zouden spoedig enkele andere Tilburgse ondernemers volgen, waarna de verdere ontwikkeling stagneerde. Ton Wagemakers heeft er in dezelfde *Lindeboom VI* uitgebreid over de fabriek van Pieter van Dooren geschreven.

Bronnen?

Opvallend is dat in het archief van de provincie (destijds opgeslagen in het depot in Schaarsbergen) wel stukken terug te vinden zijn over leningen die Van Dooren aan wil gaan, maar niets over het vermeende oproer.

Opmerkelijk blijft het ook dat gespecialiseerde auteurs geen bron voor het vermeende machine oproer hebben anders dan Blink. P.C. Boeren die in 1942 een economische geschiedenis van Tilburg publiceerde, noemt geen bron als hij het voorval vermeldt. De algemeen erkende textieldeskundige Piet van Gorp die via de collectie van het TextielMuseum toegang had tot veel materiaal noemt het voorval niet in zijn boek *Tilburg, eens de wolstad van Nederland* uit 1987. En ook Henk Muntjewerff die in 1993 promoveerde op een bedrijfshistorische studie van de wolspinnerij Pieter van Dooren 1825-1975 kon geen documenten vinden die op een 'machine oproer' wezen. Wel weet hij het belang van de modernisering aan te geven. En hij durft de stelling aan dat deze vanwege de capaciteitsuitbreiding waarvan sprake was wel eens voor extra werk gezorgd kan hebben.

Waar het voorval wel wordt gememoreerd is dat gebaseerd op de notitie van Blink. Probleem is nu dat een oudere bron ontbreekt. Goed die ga je dan zoeken. Ergens kreeg ik de 'gouden tip' van de docent Doedens die met studenten aan de VU in Amsterdam met een project bezig was waarin uitgebreid onderzoek werd gedaan naar alle grotere en kleinere rellen en vormen van onrust die er tientallen waren in de eerste helft van de 19e eeuw. Ze hadden daar via allerlei archieven bronnen voor gevonden. Dat was allemaal genoteerd op fiches en zat veilig in een kaartenbak. En de bijbehorende documenten had men ook voor ieder voorval. Per jaar geordend. Ja het voorval in Tilburg dat ik memoreerde, kwam er ook in voor. Ik moest maar eens komen kijken en dan kon ik de bijbehorende documentatie inzien. Let wel, we zitten medio jaren tachtig in de tijd voor de pc, laat staan dat er mails en websites waren. Eindelijk zou ik dan een eigentijdse bron aanschouwen over dit 'machine oproer' in Tilburg.
U voelt het al aankomen: er was niet meer dan de notitie van Blink. Geen andere archiefstukken, niets uit politiedossiers of bij Binnenlandse Zaken of anderszins. Teleurgesteld droop ik af met de toezegging van Doedens dat hij het nog eens na zou kijken. Nooit meer iets van gehoord. Verder terug dan het 'ergens van horen zeggen verhaal' van Blink kwamen we niet.

Conclusie

Betekent dit nu dat het voorval niet heeft plaatsgevonden en dat de geschiedschrijving op dit punt herzien moet worden? Wellicht, maar wellicht ook niet. Deze rubriek is er juist voor bedoeld om vraagtekens te zetten, kwesties aan te kaarten, discussie opnieuw te voeren. In dit specifieke geval gaat het eigenlijk om het vinden van een bron die het voorval bevestigt. En vooralsnog lijkt die er niet te zijn. En dus zetten we vraagtekens. Wordt ongetwijfeld vervolgd.

Tilburgse communicantjes (1870-1970)

Kitty de Leeuw*

* Kitty de Leeuw (Den Haag, 1954) werkte na haar studie modeontwerpen aan de Stadsacademie voor Toegepaste Kunsten te Maastricht enkele jaren als freelance mode- en dessinontwerper. Zij studeerde sociologie aan de Katholieke Universiteit Brabant (thans Tilburg University) te Tilburg en promoveerde daar (cum laude) in 1991 op het proefschrift Kleding in Nederland, 1813-1920. Van 1991 tot 2000 was zij als universitair docent verbonden aan de Erasmusuniversiteit te Rotterdam. Daarna werkt zij als zelfstandig onderzoeker en publicist te Tilburg. Haar publicaties bewegen zich vooral op het terrein van de cultuur- en mentaliteitsgeschiedenis in het algemeen en daarbinnen op dat van kleding en kleedgedrag in het bijzonder. Contact: kitty.deleeuw@outlook.com

De Eerste Heilige Communie was in de periode 1870-1970 voor alle katholieke Tilburgers – en die maakten toen meer dan negentig procent van de bevolking uit – een groot feest. Tot en met het jaar 1910 werd het communiefeest zelfs beschouwd als 'de schoonste dag des levens'.[1] In de loop der tijd veranderde de viering zowel in religieuze als in wereldse zin. In dit artikel wil ik laten zien wat er veranderde en waardoor dat kwam.

De religieuze betekenis van de Communie

Tot en met 1910 deden alle katholieke kinderen de Eerste Heilige Communie op de leeftijd van elf of twaalf jaar. In het liturgisch jaar viel de communie in de paastijd of kort daarna. In de meeste Tilburgse parochies werd gekozen voor Passiezondag, de zondag voor Pasen.

Bij de kerkelijke plechtigheid hernieuwde de communicant de doopbelofte die kort na de geboorte voor hem of haar was gedaan en nam hij of zij voor het eerst volledig deel aan het sacrament van de eucharistieviering, waarbij brood en wijn wordt getransformeerd in het lichaam en bloed van Jezus. Als symbool daarvan mocht de communicant voor het eerst een hostie [gezegend schijfje ouwel] ontvangen. Vanaf dan was hij of zij volwaardig lid van de geloofsgemeenschap. De geestelijkheid zag graag dat dit werd ervaren als een spiritueel gebeuren, als een eenwording met Jezus die zijn leven had gegeven voor alle gelovigen en hen zo genade had geschonken. 'Sla hen gade in hunne heilige ingetogenheid, de ziel als overstelpt van een hemelsch geluk en eene onuitsprekelijke vreugde.'[2] Het belangrijkste onderdeel was de plechtige Mis, maar er was ook nog een Lof in de namiddag. Beide werden druk bezocht.[3] De kerk was fraai versierd met bloemen en kaarsen.

In 1910 vaardigde paus Pius X een decreet uit waarin de Eerste Heilige Communie werd verplaatst naar de leeftijd van circa zeven jaar.[4] Hij wilde het veelvuldig communiceren bevorderen en daar konden de gelovigen dan beter zo jong mogelijk mee beginnen: als zij het onderscheid tussen het 'Eucharistisch brood' en het dagelijks brood konden begrijpen.[5] Op de leeftijd van circa twaalf jaar deden kinderen vanaf toen hun Plechtige Communie, waarbij de hernieuwing van de doopbelofte en de toewijding aan Maria de belangrijkste religieuze onderdelen waren.

In de kerk werd veel werk gemaakt van de aankleding van de kindercommunie. De communicantjes werden in een stoet ingehaald in de met bloemen en kaarsen versierde kerk en er was een nauwgezet protocol rondom het eigenlijke ter communie gaan aan de communiebanken. Er werden speciale communieliederen gezongen. Een en ander werd tevoren onder leiding van geestelijken, religieuzen en/of leerkrachten van de katholieke scholen zorgvuldig ingeoefend. Zij zorgden ook voor de religieuze vorming.[6] Veel ouders kregen tranen in de ogen 'van aandoening en weelde' bij de aanblik van 'die kleinen met eerbiedig neergeslagen oogen, spiegels van hun onschuldig-reine kinderzielen, met hunne devoot gevouwen handjes'.[7]

In de jaren 1960 werd in het kader van het bij de tijd brengen van geloof en Kerk zoals besproken tijdens Vaticanum II ook in Tilburgse parochies geëxperimenteerd met andere manieren van ter communie gaan. Het passieve knielen aan de communiebank en het 'baby-achtige' ontvangen van de hostie op de uitgestoken tong moesten plaatsmaken voor een actievere,

Jans Willemse (1893-1949), dochter van landbouwer Martinus Willemse, draagt bij haar Eerste Heilige Communie in 1905 voor het eerst de zondagse variant van de streekdracht: een zwarte japon met schoudervolant en pofmouwen, een witte muts met poffer en een schuifketting. De corsage op haar linkerschouder is toegevoegd als voor die tijd typisch Communie-accessoire. Zoals zoveel communicanten heeft ook zij een kerkboek gekregen. Foto H. van der Schoot. (Coll. RAT)

Foto blz. 46: Het protocol en de bijbehorende choreografie van de kerkelijke communieplechtigheid werd van te voren nauwkeurig ingeoefend. Ze dragen allen een pak dat bestaat uit een colbert of blazer en korte broek, met daaronder een wit overhemd met een strikje. Dit is dan al sinds 1911 de gangbare kleding voor jongens bij hun Eerste Communie. Alleen de lengte van hun kousen is aan verandering onderhevig: de aanvankelijk verplichte lange kousen verdwijnen na 1930 uit beeld. Foto parochie Gasthuisstraat, 1960. (Coll. RAT)

De tweelingbroers Jan en Harrie Moors gaan bij hun Eerste Heilige Communie in 1880 gehuld in een driedelig pak met een reversjasje tot ver over de heupen, een vest en lange broek. Ze dragen verder een wit overhemd met hoge boord en smalle strik, een pochetje in hun borstzak, leren schoenen en een hoed met lage bol en smalle rand. Beiden hebben een kerkboek in de hand. Foto Adriaan van Beurden. (Coll. RAT)

meer betrokken opstelling van de gelovige. De communicant kreeg de hostie nu op de uitgestoken linkerhand en stak hem met de rechter in de mond, nadat hij 'Amen' had gezegd op de woorden 'Het Lichaam van Christus' van de priester.[8] In sommige kerken mochten de communicanten plaatsnemen op het priesterkoor. Ze kregen dan daar de hostie uitgereikt, zonder 'gebel, gekniel en zenuwachtig opstaan'.[9]

Het religieuze aspect van de communiefeesten kwam ook terug in de cadeaus die de communicanten kregen van hun familie en kennissen. Meestal gaven de ouders een kerkboek, afhankelijk van hun inkomen in een eenvoudige dan wel luxueuze uitgave. In die laatste categorie vielen de missalen met banden van paarlemoer, wit ivoor, schildpad, Marokkaans leer en bois-durci [een mengsel van gemalen ebbe- of rozenhout met runderbloed of gelatine dat fraai bewerkt kon worden]. Ook prentjes met heiligen of andere religieuze afbeeldingen waren populair. Ook die waren in alle prijsklassen voorhanden. Geliefd waren die met kantwerk [dentelles] en uittrekplaatjes. Vaste prik was ook een rozenkrans al dan niet met bijpassend doosje of etuitje. Ook die waren er in chique varianten met kralen van paarlemoer, zilver, amethist of granaat en zilveren schakels en in simpele versies met glazen, houten en later ook plastic kralen en nikkelen schakels. Verder kregen communicanten heiligenbeelden, crucifixen, wijwaterbakjes, medaillons en schilderijen met een religieuze voorstelling.[10]
Bij drukkerij Luijten waren in de periode 1880-1920 ook tweestemmige religieuze liederen te verkrijgen om thuis ten gehore te brengen, 'Lied voor de Eerste Heilige Communie' en 'De dag der Eerste Heilige Communie', beide voor één cent.[11]

Een stap naar volwassenheid

Vóór 1911 werd de Eerste Heilige Communie gedaan op de leeftijd van ongeveer twaalf jaar en gezien als een overgang van de kinderjaren naar de volwassenheid. Daarmee had deze gebeurtenis behalve een religieuze ook een sociale inbedding. De communicanten zaten in het laatste jaar van de lagere school. Kinderen van welgestelden gingen daarna naar een vervolgopleiding op een dag- of kostschool. De andere kinderen togen aan het werk. De Tilburgse pastoors hadden een soort *gentlemens-agreement* met de bezitters van fabrieken en werkplaatsen om geen kinderen aan te nemen die de Eerste Heilige Communie nog niet hadden gedaan.[12] Dat meisjes en jongens soms al eerder thuis of elders in de huishouding of het bedrijf assisteerden viel daar buiten.

Die overgang naar een (meer) volwassen leven kwam ook tot uiting in de kleding van de communicanten. Jongens droegen voor het eerst een pak, meisjes een voetlange japon of rok met jak. Omdat meisjes zo goed mogelijk voor de dag wilden komen, bood Magazijn De Duif in de Heuvelstraat 'probeerkleedjes' aan, zodat zij konden zien welk model hen goed stond. Uiteraard was het de bedoeling dat dat dan werd gemaakt uit de 'zwarte, witte en gekleurde japonstoffen voor de Communie' die deze winkel te koop aanbood.[13] Waar nog streekdracht werd gedragen, zetten meisjes bij die gelegenheid voor het eerst de volledige vrouwenmuts op en kregen ze hun eerste streeksieraden. Modes kwamen en gingen. Rond 1880 deden jongens hun eerste communie gekleed in een 'zwart slipjasje' en 'een zwart fluwelen petje, met een trosje

Omslag van de menukaart van het diner dat werd gegeven ter gelegenheid van de Eerste Heilige Communie van Suze en Marietje Wijers in 1901. Het menu is in het Frans gesteld, wat toen gold als heel chique. Bij het meisje links op de foto is haar oorbelletje goed zichtbaar, een gewild communiepresentje. (Coll. RAT)

kralen' erop. Kort daarna werd dat vervangen door een hoed, waarvan de bol soms zo groot was 'dat er wel twee kilo aardappelen in kon'.[14]

De positie van de Eerste Heilige Communie als scheidslijn tussen jeugd en volwassenheid komt goed naar voren in de woorden van pastoor W.J. de Klijn, die in 1937 terugkeek op de communieviering rond 1895:
'Voor ons ouderen staat die Zondag (Passiezondag) met gouden letters geschreven in ons levensboek […] We droegen dien dag den eersten hoed, het eerste horloge, den eersten das en rookten de eerste sigaar! We kregen "het Communiepak" met aparten snit, en 'n apart model, dat in 't latere leven zijn beteekenis had verloren […] In de buurt lieten we ons bewonderen in het Communiepak!'[15]
Wat hij nog vergat te melden is dat veel communicanten bij die gelegenheid ook voor het eerst kennis maakten met het drinken van alcohol. Dat werd beschouwd als een soort *rite de passage*.[16] De Eerste Communie werd kortom uitbundig gevierd. 'De kinderen werden opgedirkt, men reed per rijtuig naar de kerk, den geheelen dag had men visite en er werd gegeten, gesnoept en gedronken… jenever en brandewijn.'[17] Banketbakkers en slijters deden goede zaken. Geliefde hartige hapjes waren gerookte zalm, ingelegde haringen, 'Bergen-op-Zoomsche anjovis' en gebraden haantjes.[18] Het glas- en aardewerk voor de vele gasten kon worden gehuurd of werd geleend bij familieleden en buren.[19] Het flaneren van de communicanten, het komen en gaan van de feestgangers en het rondwandelen van in dit alles geïnteresseerde toeschouwers veroorzaakte 'eene groote levendigheid' in het Tilburgse.[20]

De communicant kreeg behalve de al eerder besproken religieuze presentjes ook wereldse cadeaus. Als het financieel mogelijk was, gaven de ouders vaak een (zak)horloge. Meisjes kregen sieraden zoals parelbroches, oorknopjes en -belletjes, kettinkjes, ringen en kruisjes. Ook praktische cadeaus waren in trek, zoals horlogekettingen, bijouteriedozen, haakdozen, naaimandjes, handschoen- en zakdoekdozen, portemonnees en portefeuilles, poëziealbums, sigaren- en sigarettenkokers, meerschuimen sigaren- en sigarettenpijpen, postpapier, correspondentiekaarten en briefkaarten-, postzegel- en plakalbums.[21]

Zo'n bijzondere dag moest natuurlijk ook worden herdacht. In de negentiende eeuw was een prent ter gedachtenis der communie erg geliefd, die al dan niet ingelijst aan de muur kon worden gehangen. Die kon voor twintig cent worden aangeschaft bij drukkerij Luijten, die ook de *Tilburgsche Courant* uitgaf.[22] Ook kon men speciale communieprentjes laten drukken, voorzien van een versje naar keuze.[23] En dan was er nog de communiefoto, gemaakt in een fotoatelier. Aanvankelijk was dit alleen weggelegd voor communicantjes met enigszins welgestelde ouders.[24] In de rubriek Familieberichten verschenen in de periode 1880-1920 advertenties van ouders uit de sociale bovenlaag waarin zij bedankten voor de belangstelling die zij hadden mogen ervaren ter gelegenheid van de Eerste Heilige Communie – na 1911 de Plechtige Communie – van hun zoon of dochter.

Weelde en devotie bij twee communies

Het decreet van paus Pius X uit 1910 betekende in de praktijk dat de Eerste Heilige Communie werd opgesplitst in twee delen: de Kindercommunie en de Plechtige Communie. Zo waren er opeens twee gelegenheden om flink uit te pakken met feesten, cadeaus en mooie kleren! Volgens de Nederlandse bisschoppen zou al dat uiterlijk vertoon de aandacht maar weghalen van de devotie die bij deze plechtige gebeurtenissen op de eerste plaats diende te komen. Daarom kwamen zij op 1 februari 1911 met een herderlijk schrijven dat de volgende instructie bevatte:
'Bij de Eerste H. Communie van een kind moet alles vermeden worden, wat zijne volle aandacht kan aftrekken van het groote geluk, waaraan het deelachtig wordt. Alle ijdele opschik en praal, alle wereldsche feestviering in de families moet dan achterwege blijven. De gewone Zondagskleeren zijn voor de

Fotograaf Louis Albert Schmidlin, gevestigd aan het Wilhelminapark, wist de sfeer van devotie op te roepen door de communicanten biddend in de richting van een kruissymbool te portretteren. Deze twee meisjes, mogelijk tweelingzusjes, dragen bij hun Plechtige Communie een zedige hooggesloten donkere jurk met mouwen tot de elleboog en een grote witte strik in het haar. De foto is niet gedateerd, maar gezien kleding en haardracht waarschijnlijk eind jaren 1940 gemaakt. (foto RAT)

Communiekinderen voldoende passend en gewenscht.'

Deze brief moest elk voorjaar vanaf de preekstoel onder de mis worden voorgelezen.[25] In het *Decreet over de kindercommunie* (1921) werd nogmaals benadrukt dat 'alle ijdele opschik en alle meer dan gewone huiselijke feestviering vermeden moet worden' en dat de 'gewone Zondagskleeren' voor die gelegenheid goed genoeg waren.[26] De Kerk was echter zelf op dit punt niet altijd even consequent, want in de meeste Tilburgse parochies mochten alleen de meisjes die speciale, en dus dure, witte communiejurken en witte schoenen kregen, daarin naderhand met een kaars en/of bloem in de handen als bruidje optreden tijdens kerkelijke plechtigheden. Tot jaloezie van de andere meisjes, want 'zo'n stoet van schijnheilige ijdeltuitjes stal steeds weer de show'.[27] Het lukte dan ook niet altijd de weelde uit te bannen. 'Ge had voor de aardigheid bij ons in de kerk [Ringbaan-West] verleden Zondag die bruidjes eens moeten zien. Neen, het was wezenlijk overdreven! Zondags tevoren had onze Pastoor nog afgelezen, dat de gewone Zondagsche kleeren voldoende en passend waren, maar dat heeft niet veel geholpen. Waarschijnlijk zullen ze ook al wel klaar geweest zijn.'[28]

Ook bij de Plechtige Communie spaarden ouders als het maar even kon kosten noch moeite om hun zoon of dochter zo goed mogelijk voor de dag te laten komen. Bisschop Diepen van 's-Hertogenbosch droeg zijn priesters daarom het volgende op:
'Ouders moeten ertoe worden aangespoord de communicanten bij gelegenheid van de Plechtige Communie uiterst bescheiden te kleden, opdat niet op de dag waarop zij zich met de heer Jezus moeten verenigen opdat zij in Hem wonen en Hij in hen, en daarbij het eeuwige leven bereiken (…), ze het uiterst verderfelijke zaad van hooghartigheid en wereldse opsmuk ontvangen, waardoor ze eens van Christus zullen worden gescheiden en zich in ellendig verderf zullen storten.'[29]

De voorschriften van het Nederlands episcopaat betreffende het vermijden van 'alle ijdele opschik en praal' en het dragen van 'gewone Zondagskleeren' golden eveneens voor de Plechtige Communie. Ook dat werd tot 1940 elk jaar in alle Tilburgse kerken van de preekstoel voorgelezen.[30] In het dekenale weekblad *Roomsch Leven* werd deze oproep jaar na jaar herhaald. Soms versterkt door een column over het onderwerp of door een paginabrede, zwart-omrande strook met daarin de tekst: 'Ouders, viert deze feestelijkheden op gepaste wijze in uw gezin!'[31]

De neiging flink uit te pakken was echter 'zóó diep in het hart van ons volk geworteld, dat het voor hen heel moeilijk is daarmee totaal te breken. Vooral het tikje hoovaardigheid der moeders, die graag pronken met haar communicant is daarvan de schuld.'[32] Wie het maar enigszins kon betalen stak zijn kind compleet in het nieuw. Meisjes kregen voor het eerst meer damesachtige kleren, zoals 'kousen van linksgeweven kunstzijde met katoen. Die zaten mooi strak om je been.' Hoedjes, handtasjes en handschoentjes maakten het damesbeeld compleet.'[33] Jongens droegen hun eerste pak met lange broek of plusfours.[34] Het kleden van jongens werd gezien als iets voordeliger: 'Gij zult wel blij zijn dat het een jongen is; die zijn nogal gauw schoon, maar die meiskes! Het is tegenwoordig toch erg; ze kleeden tegen elkander op.'[35] Ook lekker eten en drinken liet de Tilburger zich niet ontzeggen. Behalve koffie, jenever, bier en wijn waren boerenjongens en -meisjes, morellen, portwijnen en advocaat geliefde drankjes.[36] Daarbij deed men zich te goed aan gebakjes, chocoladebollen, ragoutbroodjes, garnalenbroodjes en croquetten.[37]

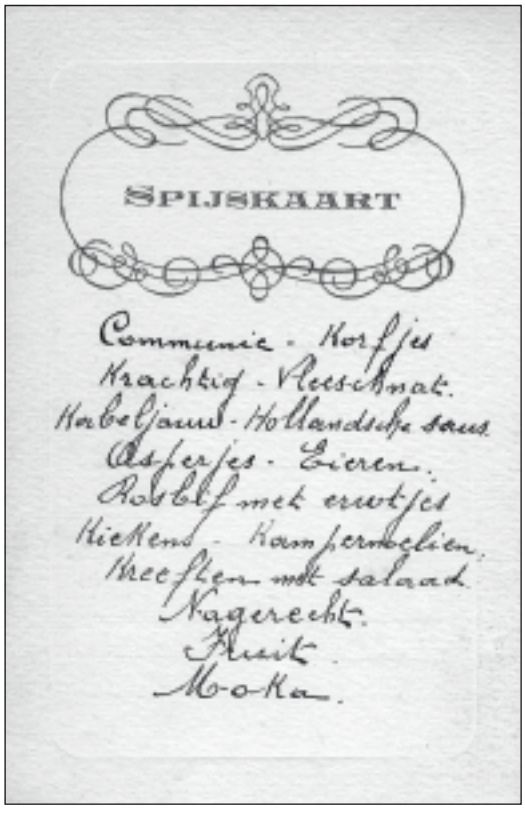

Zoals aan dit menu van het diner ter ere van de Plechtige Communie van Netty Maas in 1935 is af te lezen, werden de gasten onthaald op een copieuze maaltijd. Als voorgerecht werden speciale communiekorfjes geserveerd. Dat waren mandjes van krokant gebakken deeg of bladerdeeg, die werden gevuld met ragout of zeevruchten. (Coll. RAT)

Huub van der Schoot (geboren 1922) werd ter gelegenheid van zijn Plechtige Communie in 1934 door zijn vader, de fotograaf Petrus A.A. van der Schoot, geportretteerd in diens atelier aan de Zomerstraat. Huub draagt een jasje in visgraat-tweed, overhemd en das. Hij laat twee communiegeschenken zien: het missaal in zijn handen en een stukje van de vulpen in zijn borstzak. (Coll. RAT)

Het feesten zat zo in de cultuur ingebakken, dat tijdens de Tweede Wereldoorlog door het distributiesysteem aan elk Tilburgs gezin het kwantum van één liter drank werd toegekend als daar een communiefeest gevierd werd.[38]

In 1937 schreef pastoor W.J. de Klijn van de parochie Ringbaan-West dat het feest van de Plechtige Communie vergeleken bij de communiefeesten van vóór 1911 toch wel soberder was geworden. Het was intussen 'zoo'n soort afscheid der kinderjaren en het begin van het rijpere jeugdwerk. Uiterlijk vertoon is verdwenen, wat de ernst van den dag ten goede komt.'[39] Intussen gingen steeds meer kinderen naar het vervolgonderwijs, waarmee de Plechtige Communie niet langer de scherpe scheidslijn tussen jeugd en werk vertegenwoordigde. Ook de cadeaus veranderden mee. Bij de Plechtige Communie werden behalve religieuze voorwerpen, (armband)horloges en sieraden ook schrijfetuis, muziektassen, schooltassen, boeken en vulpennen gegeven.[40] Ook een fiets was een veel voorkomend cadeau.

Ook de Eerste en de Plechtige Communie moesten worden herdacht. De gedachtenisprent raakte na de Tweede Wereldoorlog uit de mode, maar herinneringsprentjes werden zeker bij de Kindercommunie nog wel besteld en uitgedeeld. Communicanten gingen ook steeds vaker op de foto. Aanvankelijk gebeurde dat nog in een fotoatelier.[41] Toen de handcamera's hun intrede deden en geleidelijk voor steeds meer mensen betaalbaar werden, maakten ouders of amateurfotografen uit de familiekring de foto's zelf.

Communie en commercie

Een groot feest waarbij lekker werd gegeten en gedronken, cadeautjes werden gegeven en nieuwe kleding werd aangeschaft bood vele ambachtslieden en winkeliers een goede kans op extra inkomsten. Sommigen van hen wisten er goed aan te verdienen. Over Johan Henricus Norbertus Heerkens (1865-1937), die als kleermaker en winkelier was gevestigd in de Nieuwlandstraat, ging bijvoorbeeld het verhaal dat hij eind negentiende en begin twintigste eeuw een fortuin had verdiend aan het vervaardigen en verkopen van Communiekleding.[42] Na het herderlijk schrijven van de bisschoppen van februari 1911, waarin werd aangedrongen op eenvoud in kleding en viering bij de communiefeesten, maakten de Tilburgse winkeliers zich ernstige zorgen over hun afzet. Ze hadden immers al ingekocht! In een ingezonden brief stelde 'een lid der Handelsvereeniging' hen gerust. Hij was 'ter bevoegder plaatse geweest' en toen bleek de verordening nog niet te gelden voor de Eerste Heilige Communie van de kinderen 'van elf of twaalf jaar die dit jaar nog geschiedde zooals vroeger'. Daarbij mocht 'de gebruikelijke wijze van kleeding' worden gevolgd. En bij de Plechtige Communie bleef 'feestelijke kleeding enz.' bewaard.[43]

Er werd in de maanden voorafgaande aan de communiefeesten driftig geadverteerd in de Tilburgse kranten en weekbladen door boekhandels, drukkerijen, winkels in religieuze parafernalia en/of huishoudelijke artikelen, in communiegeschenken ruim gesorteerde bazaars, juweliers, hoedenwinkels, schoenenzaken, kleermakers, kledingwinkels, winkels in lederwaren, banketbakkers, slijters, delicatessenzaken en fotografen. Vanaf eind negentiende eeuw richtten kledingwinkels als Koninklijk Modemagazijn G. Meelis,

Prent ter herinnering van de Eerste Communie, afkomstig van drukkerij het RK Jongensweeshuis. De communicantjes knielen aan de communiebank. Ze dragen keurige, maar gewone zondagse kleding, zoals de Kerk dat het liefste zag. De priester toont de hostie en de kelk. Rondom staan in het wit gekleede engelen. Achter het altaar zien we boven God de Vader, links Maria en rechts Sint Jozef die een zegenend gebaar maken. Onderaan is ruimte de naam van de communicant en de datum in te vullen. (Coll. RAT)

Gebr. Uppenkamp, Magazijn De Duif, Maison Moderne en Vroom & Dreesmann ieder jaar een speciale etalage of afdeling in met Communie-attributen.[44] Ook verhuurders van rijtuigen (tot 1911) en restaurant- of caféhouders pikten een graantje mee. Vooral de meer welgestelde ouders vierden de communiefeesten niet altijd thuis, maar huurden een zaal in een horecagelegenheid.

Ongerepte witte wolken

Het gold als heel chique de meisjes bij hun Eerste Communie als bruidjes te kleden, met in ieder geval een kroontje of kransje op het hoofd, en in veel gevallen ook een sluier. Deze gewoonte won eind negentiende eeuw snel terrein bij de hogere stand in Tilburg. De geheel witte kleding symboliseerde onschuld, reinheid en vrij van zonden zijn, het kroontje of kransje het zieltje dat zuiver was en de bloemen die ze vaak droegen stonden voor het uitdelen van zegeningen aan de naasten. De bruidjes wekten vertedering op.[45] *Roomsch Leven* vergeleek ze met engelen met een 'heerlijk profieltje' en 'zoete roode lippekens', vooraan in de kerk als 'één witte, zacht-witte, doorzichtige plek, als een ongerepte wolk voor het Heilige der Heiligen neergezegen, als een bloembed van levende lelies'.[46]

Deze witte communiekleding werd later niet gebruikt als dagelijkse kleding, maar meisjes konden er wel als bruidje in optreden bij processies, intochten, inzegeningen van nieuwe scholen en kloosters, gouden bruiloften en jubilea van priesters, kloosterlingen en notabelen. Dat mocht echter alleen 'als ze niks als wit' droegen. 'Ge kunt begrijpen dat zulke kinderen dat graag doen.'[48] Als negentigjarige uitte mevr. Van Hommelen (geb. 1912) haar nog altijd grote teleurstelling dat zij wegens gebrek aan witte schoenen nooit bruidje had mogen zijn. Ouders die het konden betalen, gaven hun dochter daarom witte kousen en schoenen en vaak ook witte handschoenen en een wit tasje als accessoire.[49] De geheel witte communiekleding fungeerde als een statussymbool.

Wie het minder breed had, koos voor nieuwe kleding die ook na het communiefeest gedragen kon worden. In de arbeidersparochie Hoefstraat ging in de jaren 1940 'niemand in het wit. Meestal zag je alleen het manteltje. Dat kon je daarna zondags ook gebruiken. Wat eronder zat, wist je niet. Ik had een cognackleurig manteltje en dichte bruine schoentjes.'[50] Om geld te besparen en toch goed voor de dag te komen, werd veel zelfgemaakt.[51]

Fabrikantendochter Mia Verschuuren gaat bij haar Eerste Heilige Communie in 1907 als bruidje gekleed. Ze heeft alles wat daarbij hoort: een uitbundig met volants versierde jurk, een lange sluier met bloemenkroontje, een corsage, handschoenen, elegante schoenen en een fraaie broche op haar kraag. Uiteraard alles in het wit, behalve het missaaltje. (Coll. RAT)

Toen in de jaren 1960 de welvaart steeg, konden meer ouders zich een witte communiejurk voor hun dochters veroorloven. Die werd in de meeste parochies zelfs de norm. Toen Monique Uijt de Willigen in 1962 in de Sint-Jozefkerk op de Heuvel als enige verscheen in een jurkje dat niet wit was, werd zij in de stoet op de achterste plaats gezet. Dat lag duidelijk aan haar zeegroene jurk, want de volgorde werd verder op lengte bepaald en als kleinste meisje van de klas had zij vooraan horen te lopen. Door de grotere kinderen voor haar werd zij aan het zicht onttrokken.[52] In de Vredesparochie was Marian Kleijn ook het enige meisje dat geen witte jurk aan had. Daar golden kennelijk andere normen, want ze kreeg een plek middenin de stoet en mocht zelfs samen met een ander meisje de pastoor vergezellen die de communie thuis ging brengen bij een ziek klasgenootje.[53]

Rond 1970 kwam er wat meer kleur in de communiejurken. 'Mijn oudste dochter had nog een witte communiejurk, mijn jongste droeg geel. Zij deed haar communie in 1971. Dat was wel een heel mooi jurkje hoor.'[54]

Een werk van liefdadigheid

Wie echt arm was, kon voor communiekleding terecht bij liefdadigheidsinstellingen als de Elisabeth-

Het bruudje

Er was processie ien de Kerk,
Ons zevenjarig Truutje,
Wâ zag ze er lief en snoeprig uut,
Trok meê veur 't erste as bruudje.
Heur stemmig kleedjen, afgezet
Met zijen lint en kantjes, -
't was allemaal zoo hoagelwit,
Zoo wit jao as heur tandjes.
Heur blond en krullig kupke droeg
Een sluier met 'en kroontje
Van rooje reuskes, net zoo mooi
As 't reusken op heur koontje.

B. van Meurs[47]

Minder welgestelde ouders kozen voor kleding die ook na het Communiefeest kon worden gedragen. Annie van Dun (geboren 1934) heeft bij haar Eerste Communie in oorlogsjaar 1941 [textiel is schaars en op de bon] een manteltje aan dat haar duidelijk te groot is. De mouwen zijn te lang en er is een brede zoom in gelegd. Het lijkt ook niet nieuw te zijn. Misschien is het een afdankertje van een ouder zusje of nichtje; dat was in minder rijke gezinnen toen heel gewoon. Een hoedje, tasje en donkere kousen completeren haar outfit. (Coll. RAT)

vereniging.[55] Ook de Vincentiusvereniging verstrekte kleding en schoeisel. Daarvoor moest je 'een bon van de geestelijkheid' hebben.[56] Vanaf hun vestiging in Tilburg in 1929 zorgden ook de Zusters Dominicanessen in de Dr. Nuijensstraat voor communiekleding.[57] Bij het gouden jubileum van de Sint-Elisabethvereniging van de parochie 't Heike in 1945 werd trots verkondigd dat de damesleden in vijftig jaar 760 communicantjes hadden gekleed.[58] Dit 'kleden' van arme communiekinderen moet letterlijk worden genomen. Op mode of persoonlijke smaak werd niet gelet. Een meisje uit de parochie Hasselt was eerst heel blij met de leuke kleren van goede stof die ze via de Vincentiusvereniging kreeg. Tot ze op de dag van haar Eerste Communie in de kerk kwam en merkte dat meerdere meisjes er exact hetzelfde uitzagen. Een duidelijker zichtbaar stempel van armoede was niet denkbaar en dat was voor haar een vernederende ervaring.[59]

Pastoor Karel Janssens van de parochie Gasthuisstraat reikt de eerste communie uit. De meisjes zijn op één donker pakje met hoedje na allemaal in het wit. Wel zijn er grote verschillen in de roklengte, mouwlengte en hoofdbedekking. We zien sluiers, kapjes en kransjes. Foto uit 1957. (Coll. RAT)

De parochiegeestelijken bemiddelden geregeld voor hun arme parochianen. Pastoor J. Nabuurs van de parochie Heilige Familie plaatste een oproep in *Roomsch Leven* om hem een 'geldelijke bijdrage' te zenden voor een 'groot maar onbemiddeld gezin' waarvan een jongensdrieling de Plechtige Communie ging doen.[60] Daaraan werd kennelijk gevolg gegeven, want een week later stond er een foto van de drie jongens in hun communiekleding in het blad.[61]
Ook de gemeentelijke Sociale Dienst verstrekte lange tijd kleding aan kinderen uit gezinnen die er zelf niet voor konden zorgen, maar in 1955 werd dit afgeschaft wegens veelvuldig misbruik. De geestelijkheid sloot zich daarbij aan en zwichtte niet langer voor dreigementen dat kinderen anders niet mee zouden doen.[62] Er waren kennelijk nogal wat minder arme Tilburgers die de wegen naar gratis kleding voor hun kinderen uitstekend wisten te vinden.

Keurig en kuis

Na een oproep daartoe van paus Pius X in zijn nieuwjaarstoespraak van begin 1914 ontrolde zich een zedelijkheidsoffensief binnen de Rooms-katholieke Kerk waarin de onzedige kleding van vooral vrouwen en meisjes werd bestreden.[63] Er werden kledingregels opgesteld die vooral inhielden dat er weinig bloot mocht worden getoond. Meisjes hoorden lange kousen te dragen, hooggesloten lijfjes met mouwen tot minstens over de ellenboog en rokken tot de kuiten. Transparante stoffen waren verboden. In de kerk moesten vrouwen en meisjes het hoofd bedekken. 'Mochten RK vrouwen of meisjes zich in ontstichtende kleeding aanbieden tot het ontvangen van een Sacrament, dan heeft de geestelijkheid in last haar niet tot dat Sacrament toe te laten, soms zelfs haar uit de kerk te doen verwijderen.'[64] Dat gold allemaal ook voor de communiekleding van de meisjes. De stichtende column 'Weekpraatje' in *Roomsch Leven* voert juffrouw Jansen ten tonele, die meldt dat het nog niet meevalt kleding te kopen voor de Plechtige Communie van haar dochter. '[…] er stonden zoo'n vreemde kostuumkes bij. Ze waren allemaal met zulke korte mouwen; en daar moet onze pastoor niets van hebben. Nou, eerlijk gezegd, ik ben er ook tegen; in de kerk daar moet iedereen netjes gekleed zijn.'[65]
Mannen en jongens moesten in de kerk juist hun hoed of pet afzetten. Als ze een korte broek droegen, hoorden jongens hun blote knieën te bedekken met lange kousen. Voor mannen en jongens golden verder niet veel regels, al werd verwacht dat ze keurig gekleed ter communie gingen, 'met ook het bovenste knoopje van je bloes gesloten'.[66]

Geleidelijk werden de kledingvoorschriften opgerekt, onder andere doordat er zoveel 'zondaars en zondaressen' waren dat de zonde de norm werd. Zo werd al in de loop van de jaren 1930 de kniekous een geaccepteerde dracht voor jongens; voor meisjes gebeurde dat pas zo'n tien jaar later. Korte sokjes volgden in de jaren 1950. Toen werd ook aan andere kledingvoorschriften zoals de verplichte hoofdbedekking voor meisjes en het verbod op korte mouwen niet langer

Kinderen uit arme gezinnen kregen hun communiekleding van liefdadigheidsinstellingen of particulieren. Vaak was die kleding voor alle arme kinderen dezelfde, wat soms als stigmatiserend werd ervaren. De meisjes van het woonwagenkamp aan de Pater Geurtjensweg hebben identieke witte jurkjes aan. Kennelijk hield de kledingverstrekking daar op, want de sokken, schoenen en haarversierselen verschillen. De jongens dragen een donker pak, wit overhemd en donker strikje. Foto 1965. (Coll. RAT)

de hand gehouden. Rond 1970 kon een meisje haar Communie doen in een tuniekpak met lange broek. Dat laatste kledingstuk was volgens de Kerk lange tijd voorbehouden aan de mannelijke sekse.

Afsluiting

De Eerste Heilige Communie die werd gedaan op de leeftijd van circa twaalf jaar was tot en met 1911 een uiterst belangrijke gebeurtenis die zowel religieus als sociaal een grote betekenis had. Na de Communie werden de kinderen beschouwd als volwaardige leden van zowel de religieuze als de sociale gemeenschap. Na het decreet van paus Pius X uit 1910 waren er twee Communiefeesten: de Eerste Communie op de leeftijd van circa zeven jaar en de Plechtige Communie op de leeftijd van circa twaalf jaar. In religieuze zin hield de Plechtige Communie dus maar de helft van de vroegere lading over. De sociale inbedding bleef nog een tijdlang intact, maar kalfde af toen in het Interbellum en vooral in de jaren 1950 en 1960 steeds meer kinderen na de lagere school een vervolgopleiding gingen volgen. De Plechtige Communie verwerd daarmee tot een scheidslijn tussen de vroege en de rijpere jeugd en fungeerde niet langer als markante overgang, als *rite de passage*, naar het volwassen leven.

Dat werd weerspiegeld in de viering. Van een groot feest dat de gehele gemeenschap aanging transformeerden de Communievieringen in wat bescheidener festiviteiten waarvoor alleen familie en vrienden werden uitgenodigd. De gewoonte communicanten voor het eerst te laten kennismaken met sterke drank en rookwaren verdween. In plaats van cadeaus als sigarenkokers en naaimandjes werden schooltassen, vulpennen en fietsen gegeven.

De kleding van communicantjes was en bleef een belangrijk item. Niet alleen wilden ouders dat hun kinderen er zo mooi mogelijk uitzagen, hun kleding was ook een statussymbool waaraan de welstand van het gezin viel af te lezen. Vanaf 1914 was de communiekleding, vooral die van de meisjes, onderhevig aan de kledingvoorschriften die de Katholieke Kerk uitvaardigde in het kader van het zedelijkheidsoffensief. Deze verdwenen al vanaf de jaren 1930 geleidelijk naar de achtergrond en waren na Vaticanum II geheel verdwenen.

Ansje Tempelaars deed in 1958 haar Eerste Communie in de parochie Gasthuisstraat. Geheel in het wit, in een jurkje dat wijd uitstaat door de dan modieuze petticoat eronder. Haar korte sokjes, korte mouwtjes en de roklengte tot de knie waren inmiddels geaccepteerde kledingonderdelen. (Coll. RAT)

Noten

1 'Stadsnieuws', *Tilburgsche Courant (verder TC)*, 23-3-1899.
2 Voorpagina-artikel, *TC*, 22-3-1885.
3 Voorpagina-artikel, *TC*, 23-3-1899.
4 Apostolische constitutie *Quam singulari*, 8-8-1910.
5 'Eerste Heilige Communie decreet', *TC*, 14-2-1911, voorpagina.
6 Voorpagina-artikel, *TC*, 7-4-1889.
7 'Eerste Heilige Communie', *TC*, 7-3-1912.
8 'Invoering volkstaal niet enige vernieuwing in misliturgie', *De Tijd-Maasbode*, 3-11-1964, 3.
9 'Brieven van lezers', *De Tijd-Maasbode*, 12-5-1964, 6.
10 Opsomming op basis van artikelen die meermalen te koop werden aangeboden in de advertenties in de Tilburgse kranten en weekbladen van Tilburgse in communiegeschenken gespecialiseerde bedrijven, zoals boekhandels, drukkerijen, ateliers voor religieuze kunst en bazaars/warenhuizen.
11 Advertentie drukkerij Luijten, *TC*, 8-3-1888.
12 'De Kerk en het Kind', *TC*, 8-6-1893, voorpagina.
13 Advertentie Magazijn De Duif, *TC*, 18-2-1911.
14 'Tilburg van vruuger', *Roomsch Leven (verder RL)* 31:10 (8-3-1947) 3.
15 ''n briefkaartje uit 't Westend', *RL* 21:11 (14-3-1937) 83.
16 'Bij de Eerste Heilige Communie van Uw kind', *TC*, 16-3-1902.
17 Beschrijving van het communiefeest 'zooals dat vroeger de gewoonte was'. 'Weekpraatje', *RL* 5:10 (5-3-1921) 78.
18 Advertenties Wed. J.B. Marinus, *TC*, 3-3-1895; 8-3-1891.
19 Advertentie Magazijn De Kleine Winst, *TC*, 20-3-1898; Advertentie Magazijn De Nieuwe Winkel, *TC*, 6-3-1909.
20 Bericht op voorpagina *TC*, 11-4-1887.

In 1970 deed Mirjam Kruize in de parochie 't Heike haar Eerste Communie in een wit tuniekpak met kantachtig dessin, witte handschoenen en witte bandschoentjes. Dat rooms-katholieke vrouwen en meisjes bij de kerkgang een broek mochten dragen, was tien jaar daarvoor nog ondenkbaar. Foto van herinneringsprentje. (Coll. RAT)

21 Advertentie magazijn Van Nunen-Boes, *TC*, 5-3-1899.
22 Advertentie Luijten, *TC*, 14-4-1881.
23 Advertentie Luijten, *TC*, 10-3-1904.
24 Advertentie F. van Meerendonk, *TC*, 12-3-1910. 'Communie-albumportretten' kostten één gulden.
25 'Eerste Heilige Communie decreet', *TC*, 14-2-1911, voorpagina; 'Plechtige Communie', *RL* 1:11 (10-3-1917) 81. De tekst wordt verkort herhaald in de volgende nummers: pagina 91 en 98. Op diezelfde manier gebeurt dat nog jarenlang, tot 1940.
26 Herderlijk schrijven van aartsbisschop Henricus van de Wetering, 13-2-1921, paragraaf 8; Schrijnen, 'Schrijven over de Kindercommunie', 117-118. www.digitaalkatholiekerfgoedhuis.nl, Lijst van herderlijke brieven (1853-2003), onder resp. 1.4 en 5.4 (geraadpleegd 2 september 2012).
27 Els Wolters, *'Nooit meer "ja en amen"'. Scherven uit mijn katholieke jeugd* (Hilversum 1985) 38-39.
28 'Weekpraatje', *RL* 7:12 (24-3-1923) 95.
29 *Statuta Dioecesis Buscoducensis*, 169.3, 66.
30 'Plechtige Communie', *RL* 1:11 (10-3-1917) 81. De tekst wordt verkort herhaald in de volgende nummers: pagina 91 en 98.
31 *RL* 16:11 (13-3-1932) 83.
32 'Het Brokkenhuis en de Plechtige Communie', *RL* 4:13 (20-3-1920) 98.
33 Jo Ruijzenaars (1935), interview 29-8-2006 (citaat); Kitty Mutsaers-van Ganzewinkel (1938), interview 21-8-2006.
34 Riet van Mulkens (1936), telefonisch gesprek 23-6-2006.
35 'Weekpraatje', *RL* 9:13 (28-3-1925) 103.
36 Advertentie firma Weduwe P.J. Knegtel, *RL* 9:11 (14-3-1925) advertentiepagina.
37 Advertentie Wed. F. Jongen-van Loon, *Nieuwe Tilburgsche Courant (verder NTC)* 13-10-1939.
38 RAT, fotocollectie nr. 013962. Na 1942 was drank alleen nog illegaal verkrijgbaar.
39 ''n briefkaartje uit 't Westend', *RL* 21:11 (14-3-1937) 83.
40 Advertentie Firma E. Wessels & Zn, *TC*, 1-4-1916. Advertentie boekhandel T. de Wekker, *TC*, 28-3-1936: 'Communiegeschenken. Een boek of een vulpenhouder in alle prijzen en diverse kleuren'.
41 'Nederlandsche Fotografen-Patroonsvereeniging afd. Tilburg', *Nieuwsblad van het Zuiden*, 26-3-1941. Van Passiezondag tot en met Tweede Paasdag drie briefkaartfoto's voor fl. 1,50, zes voor fl. 2,25.
42 RAT, Fotocollectie, annotatie bij nr. 600504.
43 'Ingezonden stukken', *TC*, 16-2-1911.
44 Advertenties firma G. Meelis, *TC*, 12-2-1899, 25-2-1906, 1-2-1908; advertentie Gebr. Uppenkamp, *TC*, 8-3-1900; advertentie Maison Moderne, *NTC*, 8-3-1929; advertentie De Duif, *NTC*, 27-2-1937; advertentie V & D, *NTC*, 25-3-1938.
45 Tante Jo, 'Aan de lieve kleine schoolmeisjes', *RL* 1: 38 (15-9-1917) 309.
46 'Bruidjes', *RL* 23:3 (15-1-1939) 32.
47 'Varia', RL 7:12 (24-3-1923) 95.
48 'Voor Eer en Deugd', *RL* 3:31 (26-7-1919) 368 ; 'Weekpraatje', *RL* 4:33 (7-8-1920) 263 (citaat).
49 Arjen Roos en Rianne Willems, *Van 'dorp' tot stadsdeel Tilburg-Noord. Heikant en Stokhasselt toen en nu* (Tilburg 2002) 66.
50 Kitty Mutsaers-van Ganzewinkel (1938), interview 21-8-2006.
51 Marie-Louise Stabel-Melis (1942), telefonisch gesprek 23-6-2006.
52 Monique Uijt de Willigen (1954), gesprek 4-11-2006.
53 Marian Kleijn (1953), gesprek 3-11-2006.
54 Tiny van der Pas-van Heezik (1922), interview 7-8-2006.
55 ABH, Parochiearchief OLV van Altijddurende Bijstand, Tilburg (II), map C Varia, *Jaarverslagen van de Elisabethsvereeniging*; ABH, Parochiearchief Tilburg, H. Antonius van Padua (Korvel), reglement der Elisabethsvereeniging; Verslagen St. Elisabeths-Vereeniging in *TC* (26-11-1893); 'Sint-Elisabethvereniging parochie 't Heike', *RL* 21:5 (31-1-1937) 40; *RL* 22:8 (20-2-1938) advertentiepagina vooraan.
56 Bert Verster (1930), interview 14-8-2006 (citaat); Verslagen van de Vereeniging H. Vincentius a Paulo, TC (25-12-1890; 2-2-1895; 16-1-1896).
57 Bert Verster (1930), interview 14-8-2006.
58 'Het gouden feest van Heike's St. Elisabeth', *RL* 29:45 (10-11-1945).
59 Jan Timmermans, *Wonen als arbeider in een textielstad. Arbeidershuisvesting in Tilburg, 1870-1938* (Tilburg/Hilversum 2015) 108.
60 'Iets zeldzaams', *RL* 15:11 (15-3-1931) 96.
61 *RL* 15:12 (22-3-1931) 105.
62 A. van de Weyer, *De religieuse practijk in een Brabantse industriestad. Godsdienst-sociografische verkenningen in Tilburg* (Assen 1955) 44.
63 Kitty de Leeuw, *Alles Flink Dicht. De invloed van religie en ideologie op kleedgedrag in Nederland (met casus Tilburg) 1914-1970* (Tilburg 2012) 43-113, 194-307.
64 'De bisschop van Den Bosch tegen de onvoegzame kleeding', *RL* 4:19 (1-5-1920) 145.
65 'Weekpraatje', *RL* 8:12 (22-3-1924) 93.
66 Kees de Jong (1925), interview 3-8-2006.

De komst van de Giselberten naar 'Tilburg'

Bas Aarts*

* Drs. S.A.J.J. (Bas) Aarts (1947) is historicus en was een werkzaam leven lang docent geschiedenis. Hij is voorzitter van de vereniging Vrienden van Brabantse Kastelen en redacteur van Het Brabants Kasteel. Publiceerde in diverse bladen en boeken over regionaal-historische en castellologische onderwerpen. Vertegenwoordigt Nederland in het Comité Permanent des Colloques du Château Gaillard. Hij is momenteel gastonderzoeker aan de Universiteit Leiden en bezig met dissertatieonderzoek naar de motte-burchten in het hertogdom Brabant. Zie verder: www.basaarts.nl

Eind 2015 werd door Brabants Landschap een karakteristiek stuk bos in Oisterwijk aangekocht. Strikt genomen gaat het hierbij om vrij 'nieuwe' natuur. Van meer algemeen belang is de ondergrond die de resten blijkt te bevatten van een imposante burchtaanleg. Het betreft hier de locatie van de voormalige burcht van de heren van 'Tilburg', beter bekend als de Giselberten. Onderstaand artikel benadrukt het cultuur-historisch belang van deze plaats.

'Ter Borch', het bos en de motte-burcht

De recente aankoop door Brabants Landschap betreft het zogeheten 'Suysse Bos' in Oisterwijk. Doorslaggevend was ongetwijfeld het karakter van het bewuste stuk verwilderde natuur als moerassig elzenhakhoutbos. Dat karakter bezit het complex echter pas sinds de jaren zestig van de vorige eeuw. Een opmetingskaart van de Koninklijke Nederlandse Heidemaatschappij uit 1964 vermeldt ter plaatse weliswaar enkele stroken 'moeras', maar ook 'bomen hakhout', 'opgaand boomwerk' en 'bouwland'.[1] Het voormalig gebruik als cultuurgrond blijkt nog sterker uit een luchtfoto uit 1944, die verschillende onderdelen toont als 'lege' plekken bouw- of weiland met daarnaast duidelijke sporen van (recente) bosbouw.

Oisterwijk: motte-burcht 'Ter Borch'. Het Actueel Hoogtebestand Nederland

Hoewel het bij het Brabants Landschap vanzelfsprekend gaat om behoud van deze 'nieuwe natuur', mogen we daarbij toch tegelijkertijd hopen dat er ook aandacht zal zijn of komen voor de archeologische ondergrond van deze nieuwverworven bezitting. Het gaat hier namelijk om de exacte locatie van de voormalige burcht van de heren van 'Tilburg', beter bekend als de Giselberten.

Over deze imposante burchtaanleg 'Ter Borch' heeft schrijver dezes al vaker mogen berichten. De precieze ligging kon vastgesteld worden aan de hand van de oudste kadasterkaart van omstreeks 1830 en de daarmee corresponderende perceelbeschrijvingen. Verder gaf een toenmalige analyse van de terreinsituatie rond 1970 de doorslag.[2] Recent kon dit alles bevestigd worden door het tegenwoordig beschikbaar zijn van interessante bewerkingsmogelijkheden van het Actueel Hoogtebestand Nederland (AHN2). Hierop is met miniem hoogteverschil prachtig het ronde eiland van de hoofdburcht te zien (diameter 60 meter), de rondlopende omgrachting en aan de westzijde tegen de Watermolensteeg aan het terrein van de voormalige voorburcht. De streepsgewijze rabatten voor de vroegere bosbouw laten zich ook nog goed herkennen. Ter plaatse, op de begane grond, ziet men van dit alles nauwelijks iets, tenzij met behulp van een daarvoor toch wel vereist 'historisch-geografisch voorstellingsvermogen'.

Enkele historische omschrijvingen komen ons te hulp bij het bepalen van het juiste kasteeltype van deze burchtaanleg. Omstreeks 1420 is er sprake van *"die hoghe borch aan de Aa"* en in 1435 van *"een weij genaamt die weij bij die Berch, maar zonder de berg"*. De Oisterwijkse secretaris Lambert van den Heuvel is begin zeventiende eeuw nog wat preciezer: *"een grooten berg, genaamd de Hoogen Borgt daar eerteyds, soo het scheynt, een casteel op gestaan heeft"*. De bedoelde 'berg' zien we tegenwoordig niet meer. Toen het goed in 1731 openbaar werd verkocht, kreeg de koper toestemming om *"van den berg de berg genaamt tot nootsaakelijke onderhoudt van den dijk, molen, en sluijs te mogen uytsteken de aerde, en die ter minste schade ten eynde als voor weg te halen, dog den berg door weghalinge geplaneert zijnde, sal dit comen op te houden"*. In 1801 werd er nog afgegra-

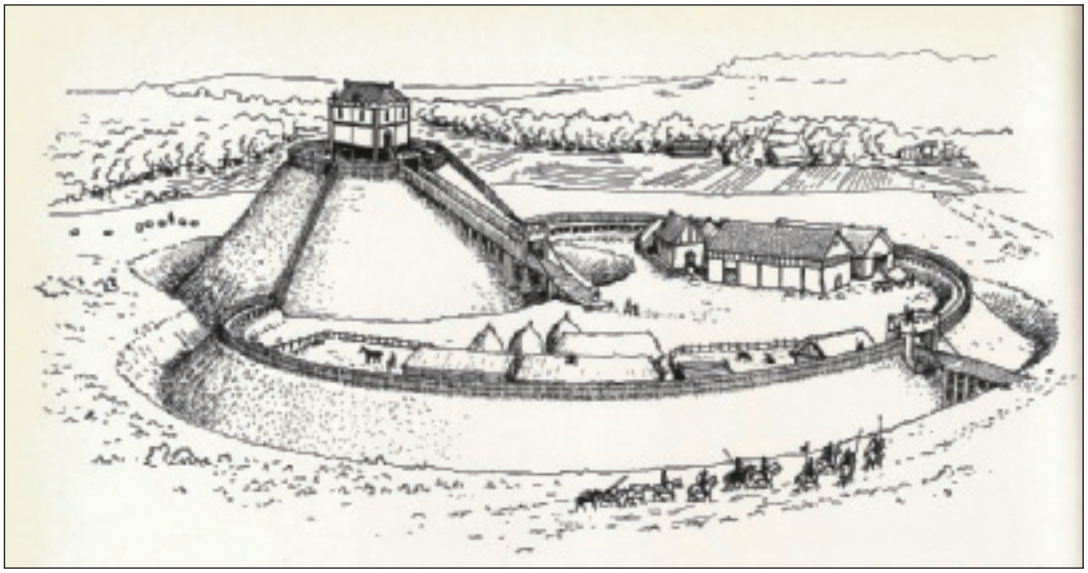

(AHN2 maaiveld Hillshade) toont met miniem hoogteverschil het ronde eiland van de voormalige motte, de omgrachting en het terrein van de voorburcht (links).

Ideaalvoorstelling van een motte-burcht uit de twaalfde eeuw (tekening A. Barton, 1979).

ven, maar kort daarna moet de burchtheuvel toch verdwenen zijn.[3] Uit de verkoopvoorwaarden van 1731 begrijpen we waar het zand bleef en waarom de omgrachting en de basis van het ronde hoofdeiland nog zo mooi bewaard zijn gebleven.
Als we de weergegeven beschrijvingen combineren met de landschappelijke resten, dan begrijpen we dat het hier ging om het kasteeltype van de motte-burcht. Dat was het meest populaire kasteeltype van de elfde tot het midden van de dertiende eeuw. Het kenmerkte zich door een hoofdburcht, bestaande uit een opgeworpen heuvel (de motte) met een bebouwing daarop in hout of steen, en een aansluitende, lager gelegen voorburcht voor de noodzakelijke dienstgebouwen. Beide elementen waren in de regel omgracht.[4]

Als 'Ter Borch' met naam voor het eerst opduikt in de leenregisters van de hertog van Brabant (omstreeks 1355), dan is de kasteelperiode kennelijk al voorbij. Het wordt bij die gelegenheid omschreven als *"de woeninghe in de prochie van Oesterwijc die men heet tgoed ter Borgh, met den molenen, lande, broeke en de allen andere hare toebehoerten"*.[5] Die *"woeninghe"* zal vermoedelijk de huidige Waterhoef zijn. De bedoelde watermolen op de Voorste Stroom bleef in gebruik tot 1885 en werd uiteindelijk in 1925 gesloopt.[6] De noordelijke burchtgrachten werden – mogelijk al sinds de veertiende eeuw – benut voor het tracé van de zogeheten Treksloot, een verbinding tussen de Achterste Stroom (de Reusel) en de Voorste Stroom (de Leij) om met platboomschuiten (*pleyten*) vanuit 's-Hertogenbosch Oisterwijk te kunnen bereiken, zonder last te hebben van de watermolen van 'Ter Borch'.[7] Deze Treksloot staat nog als intact afgebeeld op de oudste kadasterkaart van omstreeks 1830 en valt ook nog te herkennen op de bewerkte hoogtekaart. Ter plaatse zijn ook de belangwekkende cultuurhistorische resten hiervan nog uitstekend bewaardgebleven in 'de natuur'.

Oisterwijk: afbeelding van de watermolen van 'Ter Borch' op de Voorste Stroom door Paul Tetar van Elven, omstreeks 1870 (met dank aan W. de Bakker, Oisterwijk).

'Ter Borch' zal (zonder naam) bedoeld zijn door hertog Hendrik I van Brabant (1190-1235) in een verdrag met de aartsbisschop van Keulen uit 1222, waarin hij aan deze prelaat (tijdelijk) in leen opdroeg onder andere zijn eigen bezit (*allodium*) *Thilburch*, uitgezonderd de 'versterking' (*munitio*) aldaar.[8] Gelet op het inmiddels vastgestelde en tijdgebonden motte-burchtkarakter van 'Ter Borch' en het ontbreken van een vergelijkbare oude kasteelplaats elders in de uitgestrekte heerlijkheid 'Tilburg', zal daar de Oisterwijkse burchtsite mee bedoeld zijn geweest. De hertog zonderde de burcht van de overeenkomst met Keulen uit, omdat hij aangaf deze burcht zelf weer in leen te houden van de bisschop van Utrecht. Dit laatste (unieke) detail zegt iets over de gecompliceerde verhoudingen in de regio eind twaalfde en begin dertiende eeuw. In die periode was hertog Hendrik bezig met een gestadige opmars in noordelijke richting vanuit zijn kerngebied rond Leuven-Brussel-Antwerpen. Hij slaagde er in een territoriale verbinding tot stand te brengen met het hem reeds toebehorende domein Orthen (waar de stadstichting van 's-Hertogenbosch plaatsvond). Tijdens dit expansieproces werden de 'tussenliggende' regionale heren in het oude Texandrië tot een leenafhankelijkheid gedwongen of desnoods uitgeschakeld. Ook de heren van 'Tilburg' ondergingen dit lot. Het lijkt dan ook onwaarschijnlijk dat de hertog, na zijn geslaagde 'machtsgreep', zelf de motte-burcht 'Ter

Borch' heeft laten aanleggen en deze vervolgens zou hebben opgedragen aan een 'buitenlandse' collegavorst als de bisschop van Utrecht. Het ziet er eerder naar uit dat de hertog de burcht overnam uit de door hem afgekochte of afgetroggelde boedel van de heren van 'Tilburg' en dat de relatie met Utrecht al uit de voorgaande periode dateerde. Mogelijk dat deze heren bepaalde Utrechtse belangen behartigden in onze regio. Iets waar de hertog kennelijk ook niet helemaal omheen kon, getuige het feit dat hij in die periode in Utrecht te boek stond als leenman van de bisschop 'voor de gehele Kempen'.[9] Van een Utrechtse bemoeienis horen we later echter niets meer. De hertog wist zijn macht te consolideren. Hij verdrong zijn voornaamste concurrent, de graaf van Gelre, uit Texandrië en incorporeerde dit gebied als 'noordelijk Brabant' in zijn hertogdom. Het militair belang van 'Ter Borch' als burcht zal daarbij snel zijn afgenomen.
We zullen dus eerder naar de voorafgaande periode van de heren moeten kijken om het ontstaan van 'Ter Borch' te kunnen plaatsen.

De burchtaanleg vond plaats op een plek waar de Voorste Stroom (Leij) en de Achterste Stroom (Reusel) elkaar dicht naderden, alvorens zich te verenigen en samen (voorheen als Aa of Dieze, tegenwoordig als Essche Stroom) verder te gaan richting Vught en uiteindelijk naar de Maas. Op de bedoelde landtong tussen beide beken werd de ronde hoofdgracht uitgegraven en werd de motte opgeworpen daarbinnen. Het westelijk aangrenzende terrein zal als voorburcht eveneens omgracht zijn geweest en dit was toegankelijk vanaf de Watermolensteeg (Molendijk). Verondersteld mag worden dat het grachtenstelsel reeds vanaf het begin een aan- en afvoerverbinding kende met een van de of met beide beken. Van een opbouw in hout of steen op de motte en de voorburcht is feitelijk niets bekend. Een zeer late getuigenis meldt *"op welken berg of heuvel nog de puinen en grondslagen van dezen burcht gevonden worden"*, maar deze mededeling is helaas niet controleerbaar.[10]
Al met al toch een burchtconfiguratie die prima past in de twaalfde eeuw, maar eventueel ook nog kan teruggaan tot de elfde eeuw. Daarom wordt het tijd de heren er eens wat meer bij te betrekken. Heren van een middeleeuwse heerlijkheid, waarvan het machtsbereik zich uitstrekte van Goirle tot en met Helvoirt.

De Giselberten

Een oorkonde uit 1192 maakt wat familieverhoudingen en plaatselijke omstandigheden duidelijk. Het betreffende stuk werd indertijd opgemaakt door de pastoor van Oost-Tilburg op het kerkhof aldaar. We zullen hierbij moeten denken aan de locatie van de Sint-Petrus'-Bandenkerk in het huidige Oisterwijk (Kerk-Eind).[11] Met het document werd de stichting voorbereid van de Sint-Nicolaaskapel binnen het eigen goed (*allodium*) Helvoirt door Giselbert (II), heer (*dominus*) van Tilburg met instemming van zijn moeder, vrouwe Alaysa (Elisabeth).[12] Het optreden van Alaysa doet vermoeden dat zij indertijd de heerlijkheid 'Tilburg' zal hebben ingebracht bij haar huwelijk met Giselbert (I). Die echtgenoot leren we kennen in 1167 als *Giselbertus de Tilburch* als getuige bij een hertogelijke oorkonde, opgemaakt in Antwerpen.[13] Hij kwam van ver, want het moderne historisch onderzoek schakelt hem gelijk aan een Giselbert 'van Landen' die in 1168 aan Brabantse zijde voorkomt, als getuige bij de bevestiging van de privileges voor Tienen door de hertog.[14] Deze Giselbert sr. hoeft op het moment van de regeling voor Helvoirt (1192) nog niet te zijn overleden, maar kan het gezag over de heerlijkheid 'Tilburg' (dat hij verkregen had via zijn vrouw) al hebben overgedragen aan zijn oudste zoon. Een argument voor deze opvatting vinden we in de vermelding uit 1199 betreffende een goederentransactie in Nodebais onder Leuven van *Gillebertus filius de Gilleberti de Tilbort* ('Giselbert, zoon van Giselbert van Tilburg'), wat mijns inziens inhoudt dat Giselbert sr. dan nog tot de levenden behoort.[15] Hij wordt dan ook – in mijn optiek – bedoeld met de Giselbert als de eerste getuige in de private oorkonde van 1192 voor Helvoirt.[16] Het niet vermelden van een familierelatie lijkt slordig in dit verband, maar de tweede getuige, *Arnoldo de Tilburch*, wordt ook niet nader geïntroduceerd, terwijl we algemeen aannemen dat het hier een jongere broer van Giselbert (II) zal betreffen.[17] Meer zuidelijk zal deze bekend hebben gestaan als Arnold van Nodebais (1201).[18]

De getuige Giselbert (I sr.) wordt in deze oorkonde van 1192 daarentegen wel nader aangeduid als *Giselberto comite* ('graaf Giselbert'). Dit doet vermoeden dat hij na de overdracht van de heerlijkheid aan zijn oudste zoon niet geheel werkloos was geworden, maar kennelijk nog de uitoefening van bepaalde 'grafelijke' rechten in de regio aan zich had voorbehouden. Dit zonder formeel (buiten deze private oorkonde om) ooit de titel van graaf (*comes*) te voeren; een verschijnsel dat we ook aantreffen bij de heren van Rode (Sint-Oedenrode) en vermoedelijk ook bij de heren van Vught-Oirschot in de Kempen. [19] Bij Giselbert (I) zouden we dan aan een optreden binnen het kader van de eerder geschetste Utrechtse aanspraken in Texandrië kunnen denken.

De afkomst van de Giselberten ligt dus in het zuiden, in Landen op de taalgrens, waar de legendarische bakermat van de Karolingers wordt gesitueerd. Als vroegste adellijke personen met een toenaam 'van Landen' vinden we een *Everardus de Landen* (1080)[20] en een *Lambertus de Landinis* (1091).[21] Vanaf 1107 wordt het beeld wat scherper met enkele vermeldingen van een Gerard van Landen met een zoon Hendrik. Het waren plaatselijke grootgrondbezitters die geconfronteerd werden met oplopende spanningen tussen de twee grootmachten in deze regio, het hertogdom Brabant en het prinsbisdom Luik.
De familie was echter geen heer van Landen, al wordt dat nog vaak gedacht. De heerlijke rechten berustten bij het Luikse Sint-Lambertuskapittel en de Luikse invloed concentreerde zich met name rondom het bezit van de Sint-Gertrudiskerk in Landen-Ouderstadt, moederkerk voor vier omliggende dochterkerken

Landen: motte 'Tombe van Pepijn' (foto auteur 2008).

(Rumsdorp, Attenhoven, Racour en Waasmont).[22] De 'van Landens' zijn actief aan Luikse kant,[23] maar verschijnen ook al vroeg in de Brabants hertogelijke oorkonden voor de abdij van Affligem.[24] De relatie ten opzichte van Luik en Brabant zal daarom wat dubbel en daarmee gecompliceerd zijn geweest. Zij moeten verwant zijn met verschillende geslachten op en rond de taalgrens. In ieder geval bestond er een nauwe relatie met de heren van Jauche (Geten).[25] Giselbert van Landen moet ook ergens in deze familieclan worden geplaatst. Door zijn (zeer voordelig) huwelijk met Alaysa 'van Tilburg' stichtte hij een nieuwe familielijn, waarvan de kennelijke overdracht van zijn patroniem op oudste zoon en kleinzoon een uitgesproken uiting was.

De contacten met de abdij van Affligem werden later voortgezet door *Walterus* (1214) en *Giselbertus* (1231) 'van Tilburg'.[26] Hierbij gaat het om twee broers, die als *Gislebert d'Andres, sire de Tilbourg* en zijn broer *Wouthier* figureren in een opsomming van getuigen voor Brabant onder hertog Hendrik I (vóór 1235), terwijl ze als *Walterus* en *Giselbertus* ook optreden vanaf 1214 in oorkonden voor de regio Tilburg.[27]

In de veertiende-eeuwse Kroniek van Jean d'Outremeuse vinden we nog een *Pire* (Pierre) *de Landre* die gedood werd tijdens de Brabantse aanval op de stad Luik in 1212 en een *Arnus* (Arnold) die in 1213 in de Slag bij Steps omkwam als *"castelain de Landre"*, samen met kennelijk zijn broer *Amaris de Nyvelle*.[28] Of de in de Kroniek van d'Outremeuse genoemde personen ook echt tot dé familie 'van Landen' behoorden, valt voor ons moeilijk uit te maken. Kastelein (burchtbewaarder) Arnold maakt echter wel een kans. Mogelijk was hij de Arnold van Tilburg uit 1192 en daarmee een broer van Giselbert (II).

Een burchtbewaarder veronderstelt het bestaan van een burcht. Landen bezit maar liefst twee bewaard gebleven motte-burchten.

Landen: motte-burchten en een stadstichting

Bij die burchten gaat het allereerst om de later zogenoemde 'Tombe van Pepijn', gelegen ten noorden van de voormalige Sint-Gertrudiskerk aan het uiteinde van het Sint-Gitterdal. Op 200 meter afstand, en iets lager in het dal, ligt de tweede motte, de 'Hunsberg' genaamd.

Tegenwoordig weten we dat de 'Tombe van Pepijn' niet de legendarische grafheuvel was van Pepijn van Landen, maar een kunstmatige burchtheuvel uit het tweede kwart van de twaalfde eeuw of het begin van de dertiende eeuw. Het verschil in datering zit in de zich wijzigende interpretatie van het archeologisch onderzoek uit 1958-1959 door professor J. Mertens. Tot voor kort overheerste hierbij de visie van J. De Meulemeester en A. Matthys uit 1981. Na de vroegste bewoning van de site onderscheidden zij een vlakne-derzetting uit de late elfde of de eerste helft van de twaalfde eeuw. Vervolgens zou er een kleine ringwalburcht (met palissade) zijn ontstaan binnen de oudste omgrachting uit mogelijk nog het tweede kwart van de twaalfde eeuw. In samenhang met de uitbreiding van de voorburcht zou deze ringwal in de periode 1200-1225 zijn 'opgevuld' en verhoogd tot een hoge motte binnen een nieuw uitgegraven gracht. In de tweede helft van die dertiende eeuw trad echter het verval in en werden de grachten niet meer onderhouden.[29]

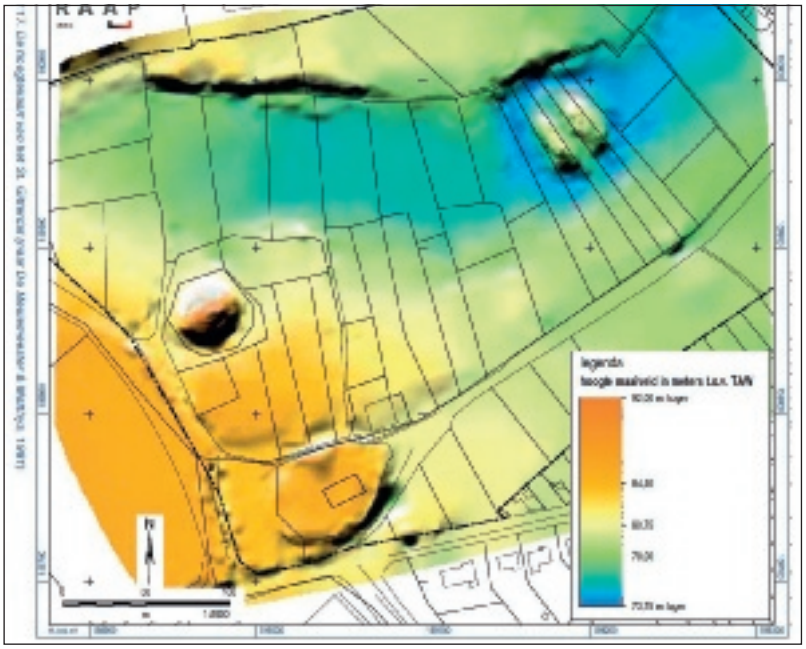

Landen: nieuwe hoogtekaart St.-Gitterdal met (links) de motte 'Tombe van Pepijn' en (rechts) de motte 'Hunsberg' (D. Keijers, Archeologische evaluatie St. Gitterdal, RAAP-rapport 2173, 2010. Met dank aan RAAP Archeologisch Adviesbureau en Onroerend Erfgoed – Vlaamse Overheid).

Recent werden er bij deze visie enige kritische noten geplaatst door D. Keijers en vermoedelijk niet geheel ten onrechte.[30] De bewaard gebleven profieltekeningen geven weinig houvast om met absolute zekerheid een ringwalburcht-fase te veronderstellen. Het slechts gedeeltelijk aangetroffen 'wallichaam' zou ook een eerste fase van de motte kunnen zijn geweest, later verhoogd en voorzien van een nieuwe gracht. De motte bezit een diameter aan de basis van 38 meter en een hoogte van zeven meter.[31] De heuvel was oorspronkelijk zo'n twee meter hoger en droeg tot eind negentiende eeuw de sporen van een stenen constructie.[32]

De nabijgelegen tweede motte, de 'Hunsberg', werd

Nieuw-Landen binnen de omwalling met stadspoorten. In het zuidwesten Landen-Ouderstadt met de beide mottes en de Sint-Gertrudiskerk (Jacob van Deventer, circa 1550. Biblioteca Digital Hispánica).

nooit archeologisch onderzocht, maar zal een vergelijkbare ouderdom hebben (twaalfde – dertiende eeuw). Deze in 1861 gedeeltelijk afgegraven heuvel bezit nu nog een diameter van 39-42 meter en een hoogte van 4,5-5,5 meter.[33] De benaming is een verbastering van die van de hofstede 'Hildeberch' in Landen-Ouderstadt (1312) en een mogelijke herinnering aan de zelfopoffering van Hendrik van Huldenberg in de Slag bij Steps (1213), waarna diens familie de site als hertogelijk leen kan hebben ontvangen.[34]

Voor de aanleg van de kleine ringwalburcht of eerste motte-fase zou men kunnen denken aan de periode van Gerard van Landen en zijn zoon Hendrik. Vermoed wordt dat zij hun bezit (of een deel er van) in leen opdroegen aan de hertog van Brabant.[35] In het eerste kwart van de dertiende eeuw zou het complex dan gemoderniseerd zijn tot een forse motte-burcht.[36] Zolang de archeologische gegevens niet (opnieuw) weersproken worden, zouden we voor deze ontwikkelingsfase meer concreet kunnen denken aan de periode rond 1203, het jaar dat hertog Hendrik I (1190-1235) een week lang met zijn leger kampeerde in het dorp *Landin*, en er – ter voorbereiding van een belegering van Sint-Truiden – de omgeving danig verwoestte.[37] Het precieze ontstaan (en opschuiven) van de Brabantse oostgrens blijft een moeilijk te duiden historisch-geografisch proces, maar we mogen aannemen dat de hertog na 1200 een vaste greep kreeg op een deel van het parochiegebied van Landen. Het latere Brabantse cijnsregister laat zien dat dit ook concreet grondbezit inhield, waartoe we ook het burchtcomplex moeten rekenen.[38]
De motte 'Tombe van Pepijn' vertegenwoordigde sindsdien de Brabantse aanwezigheid (met een kastelein uit de familie 'van Landen'?), naast de Luikse door middel van het religieuze centrum.
Het bestaan van een tweede motte op geringe afstand van de eerste is geen alledaags verschijnsel in de middeleeuwse kastelenbouw. Er is niet altijd meteen een verklaring voor. Was deze 'Hunsberg' misschien een 'familiebolwerk' nadat de 'Tombe van Pepijn' aan Brabant was opgedragen? Of illustreert deze een juridisch-symbolische deling in rechten tussen twee broers (Giselbert en Wouter), zoals bij kastelen wel vaker voorkwam? Of moeten we hier (in eerste of in tweede instantie) aan een (nieuw) leen voor de familie Van Huldenberg denken (na 1213)?[39]

Na de archeologisch aantoonbare laatste grote bouwactiviteiten op het burcht- en kerkterrein van Landen-Ouderstadt in het eerste kwart van de dertiende eeuw zette al vrij snel (na 1250) een duidelijk verval in. Men veronderstelt dan ook een leegloop van de plaats ten gunste van het inmiddels door de hertog gestichte Nieuw-Landen, zo'n 1500 meter naar het noordoosten.

De geboorte van dit Nieuw-Landen als stad wil professor R. Van Uytven graag wat opschuiven van het traditionele '1200-1210' tot 'na 1222'.[40] De feitelijke stadstichting kan echter ook in fasen hebben verlopen. Brengen we in herinnering dat de hertog in 1211 aan het kapittel van Sint-Lambertus beloofde om de 'Luikse' cijnsplichtigen niet te dwingen tot een verhuizing vanuit (Oud-)Landen.[41] Dit veronderstelt toch al enige voorbereidende activiteiten.
De familie 'van Landen' heeft de verhuizing naar Nieuw-Landen 'politiek' niet overleefd. De hertogelijke ondersteuning van de nieuwe stadstichting betekende haar uitrangeren ter plaatse. Men paste kennelijk niet meer in de beleidsstructuur van de hertog of men werd als te eigenwijs of te ambitieus beschouwd. Na 1257 worden er geen familieleden meer in deze omgeving vermeld.[42]

'Tilburg' en de stadstichting

Deze visie op de ontwikkeling wordt gesteund door het feit dat meer noordelijk, in hun Tilburgse bezit, hen nagenoeg hetzelfde is overkomen. Reeds vanaf omstreeks 1200 begon de hertog in hun rechten te treden. Hij verwierf grondbezit en het voordrachtrecht voor de (eigen-)kerken van Oost-Tilburg en West-Tilburg. Dat laatste droeg hij over aan respectievelijk het Sint-Gertrudisklooster van Leuven (1231) en de abdij van Tongerlo (1232).
Eerder al, in 1212, noemde hij Oisterwijk als nieuw *oppidum* in een vergelijkbare reeks van Hoogstraten, Turnhout, Arendonk en Herentals als hertogelijke stadstichtingen of althans aanzetten daartoe, waarmee het recent verworven noorden van het hertogdom een krachtige ondersteuning moest krijgen.
De marktplaats Oisterwijk (Lind-Eind) ontstond op de route Antwerpen-'s-Hertogenbosch naast de kerknederzetting Oost-Tilburg (Kerk-Eind) en al spoedig smolten beide plaatsen blijkbaar samen en verdween

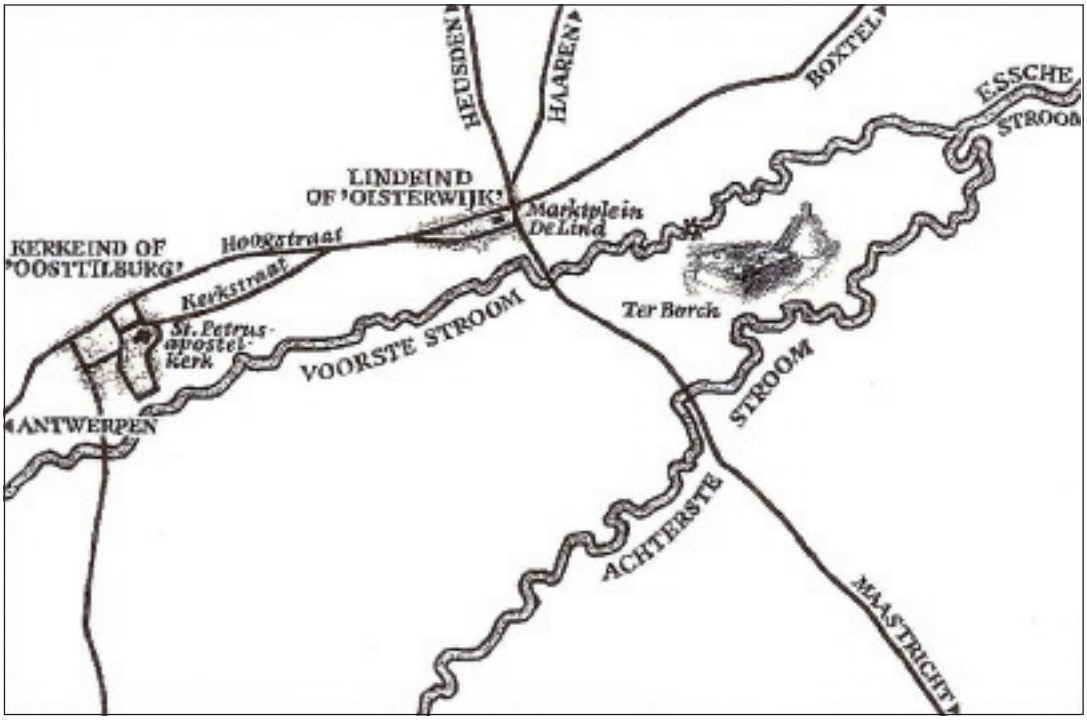

Middeleeuws Oisterwijk met Kerk-Eind, Lind-Eind en locatie 'Ter Borch' (naar tekening W. Coolen, 1998).

de benaming Oost-Tilburg ten gunste van Oisterwijk. West-Tilburg ('t Heike) werd het centrum van het tegenwoordige Tilburg.
Het nieuwe *oppidum* Oisterwijk kreeg uitgebreide vrijheidsrechten in 1230 en werd ook het juridisch centrum voor de regio. Tot een volwaardige stad zou het echter nooit uitgroeien. Zo kreeg Oisterwijk (in tegenstelling tot Nieuw-Landen) ook nooit een omwalling.[43]
In dit hele proces werd de familie 'van Tilburg-Landen' vrij snel opzijgeschoven. Was Giselbert (II) in 1192 nog *dominus de Tilborch*, heer van een vrij goed (*allodium*), zijn vermoedelijke zoon Giselbert (III) vinden we in de oorkonden nooit als heer van Tilburg, wel als *nobilis vir* (edelman), *miles* (ridder) en, wat veelzeggend is, als *fidelis noster*, vazal van de hertog.[44]

Er is vaak gesteld dat de Giselberten van Tilburg een volkomen onafhankelijke positie bekleedden, totdat ze moesten buigen voor de hertog. Hun figureren in oorkonden voor het grafelijk hof van Holland suggereert dat ook.[45] Maar we beseffen nu dat hun vroege voorkomen als getuigen voor Brabant en hun aan te nemen afhankelijkheid in Landen (waar de hertog zich opdrong) er ongetwijfeld aan toe bijgedragen zullen hebben dat ze uiteindelijk ook in hun noordelijke bezittingen zwak stonden tegenover de expansie van het hertogdom en niet konden voorkomen dat de hertog ook in Tilburg en omgeving een voet tussen de deur kreeg. Het zou ook hier hun einde inluiden. Het klinkt zelfs schrijnend te lezen dat Giselbert (III) in 1244 het derde deel van de nieuwe tienden van Tilburg (inmiddels al een hertogelijk leen) moest verkopen "om dwingende redenen, namelijk het gebrek aan levensmiddelen".[46]
Voor Giselbert (I) sr. had het perspectief er duidelijk anders uitgezien, toen hij hier zijn bruid Alaysa trof omstreeks 1165.

'Ter Borch', de voorgeschiedenis

In de historische literatuur heeft lang de mening gegolden dat Alaysa behoorde tot de familie van de heren van Boxtel die dan geacht werden de plaatselijke en zelfs regionale machthebbers te zijn geweest in de twaalfde eeuw. Het feit dat er in de vijftiende eeuw sprake is van Boxtels leengoed nabij de kerk van Enschot zou hierop wijzen. Evenals het gegeven dat in diezelfde tijd de hoeve De Rijt nabij de kerk van West-Tilburg voor de helft een Boxtels leen was. De andere helft was een Gageldonks leen en dat valt terug te voeren op een aan te nemen huwelijk van een dochter uit de familie der Giselberten met Arnold van Gageldonk omstreeks 1200. De 'Boxtelse helft' zou, mijns inziens, op een vergelijkbaar huwelijkscontract kunnen teruggaan. De vraag rijst dan in welke generatie dit gepasseerd zou zijn. Het enig bekende wapenzegel van een Giselbert (III) van Tilburg uit 1242 bevat een mogelijke verwijzing (de blokjes) naar een Boxtel-afkomst (van zijn moeder?). Het biedt geen basis om dat introuwen bij een Van Boxtel-familie al in de eerste helft van de twaalfde eeuw te dateren,[47] toen het gebruik van heraldische wapenzegels nog geen gewoonte was.[48]
We kunnen daarom bij Alaysa beter een oorspronkelijke adellijke familie 'van Tilburg' veronderstellen. Een in 1157 genoemde *Henricus de Tilborg*, kanunnik in Hilvarenbeek,[49] zou eventueel haar laatste directe mannelijk familielid geweest kunnen zijn. Als erfdochter maakte zij dan met haar huwelijk de weg vrij voor Giselbert van Landen om zich in het bezit te stellen van de heerlijkheid 'Tilburg'.

Door gebrek aan bronnen laat zich die 'eerste' familie 'van Tilburg' van Alaysa moeilijk duiden. Haar belang en invloedssfeer lijkt echter boven de begrenzing van de heerlijkheid uit te stijgen. Een aantal

aanwijzingen, bijeengesprokkeld uit later tijd, doet dat vermoeden. Met het kapittel van Sint-Petrus'-Banden in Hilvarenbeek bestond een bijzondere band. Giselbert (II) mocht in 1192 het kapittelzegel gebruiken, omdat hij geen eigen zegel had.[50] Misschien waren de oorspronkelijke 'van Tilburgs' wel de stichter van dit kapittel dat onder andere over tiendrechten binnen West-Tilburg en over tiendrechten en het voordrachtrecht betreffende de kerk van Goirle beschikte? Goirle zelf behoorde tot de heerlijkheid 'Tilburg'. Daarentegen viel Riel onder de heerlijkheid Hilvarenbeek, maar deelde de gemene gronden (gemeint) met Tilburg en Goirle.[51] Dit dooreenlopen van rechten en begrenzingen wijst op oudere en grotere verbanden, waarbinnen het ooit tot kunstmatige delingen moet zijn gekomen. Uit de mist der tijden kan vooralsnog alleen een edele Hildewaris opgeroepen worden, vrouwe van 'Beek' (Hilvarenbeek) en 'Rode' (Sint-Oedenrode) uit het begin van de elfde eeuw.[52]

Terugkerend naar 'Ter Borch' valt het op dat de ligging van deze motte-burcht niet gekoppeld lijkt te zijn aan een van de vele nederzettingen uit de elfde of twaalfde eeuw in de regio. Als kristallisatiepunt voor enkele van die nederzettingen gingen – met wisselend succes – de kerkstichtingen in Enschot, Oost- en West-Tilburg dienen. 'Ter Borch' staat buiten deze ontwikkeling, al kan men als richtsnoer wel de nabijheid van enkele doorgaande wegen vermoeden. De locatiekeuze lijkt voornamelijk bepaald te zijn geweest door de aanwezigheid van het meest strategische punt in de gehele streek, de landtong bij de samenkomst van beide beken. Ook dat duidt, naast het burchttype, op een vroeg ontstaan. Behalve als zetel van de Giselberten, zullen we hier ook de verblijfplaats van Alaysa's familie mogen veronderstellen.
Des te meer reden om 'op locatie' niet alleen de natuur te beschermen, maar ook om na te denken hoe we het historisch belang van deze plaats recht kunnen doen.

Noten

1 B. Aarts, 'Ter Borch, faktor in de Middeleeuwse geschiedenis der 'Tilburgen'', *De Lindeboom Jaarboek V 1981*, Tilburg 1982, 49-69, met name 58.

2 Bijvoorbeeld: B. Aarts, 'Ter Borch te Oisterwijk als burcht', *De Kleine Meijerij* XXIII (1972), nr. 4, 63-71; Aarts, 'Ter Borch, faktor in de Middeleeuwse geschiedenis'. Meest recent: B. Aarts, 'Landen en Tilburg-Oisterwijk: dynastieke banden en wederzijdse motte-burchten', *De Kleine Meijerij* 67 (2016), nr. 1, 19-34.

3 Aarts, 'Ter Borch, faktor in de Middeleeuwse geschiedenis', 54-55, op basis van BHIC 's-Hertogenbosch, Oisterwijk R 143-1420-50; BHIC 's-Hertogenbosch R 1205-1435-91; Lambert van den Heuvel, 'Beschrijvinge van Oisterwijk', *Bijdragen en mededelingen van het Historisch Genootschap te Utrecht* XL (1919), 126; G. Berkelmans, 'Het goed Ter Borch', *De Kleine Meijerij* XV (1962), afl. 6-7, p. 2-20; afl. 8-9, p. 2-16.

4 Zie B. Aarts, 'Vroege burchten in het hertogdom Brabant. Inventarisatie en analyse', *Het Brabants Kasteel* 36 (2013), 5-31.

5 ARA Brussel, Leenboek van Brabant 2, fol. 51. Met dank aan Wim de Bakker, Oisterwijk.

6 P-H. van Halder, *Watermolens in Noord-Brabant. Vroeger en nu* ('s-Hertogenbosch 2010) 180.

7 Aarts, 'Ter Borch als faktor in de Middeleeuwse geschiedenis', 55-57.

8 H.P.H. Camps (ed.), *Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312*, deel I, 's-Gravenhage 1979, nr. 123.

9 B. Aarts, 'Texandrië, van omstreden gouwbegrip naar integratie in het hertogdom. Hoofdlijn en vraagtekens', in: H. van Doremalen e.a. (red.), *Geworteld in Taxandria. Historische aspecten van de relatie Tilburg-Turnhout*, Tilburg/Turnhout 1992, 8-42, met name 18-19.

10 Circa 1825: A.C. Brock, *De Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch of derselver Beschrijving* (heruitgave Schijndel 1978), tweede afdeling, 268.

11 Aarts, 'Ter Borch als faktor in de Middeleeuwse geschiedenis', 49-51 (met behandeling van de discussie omtrent Oost-Tilburg).

12 Camps, *Oorkondenboek Noord-Brabant* I 80 (*Giselbertus dominus de Tilburch et mater mea domina Alaysa...*).

13 P.J. Goetschalckx, 'De abdij van S-Michiels te Antwerpen tijdens de XIIe eeuw. Oorkonden', *Bijdragen tot de geschiedenis van het aloude hertogdom Brabant* IV (1905), 29-65, 549-600, met name 579-580 (voorheen beschouwd als vals); M. Dillo en G.A.M. Van Synghel (eds.), *Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312*, deel II, Den Haag 2000, B8 (p. 1357).

14 A. Verkooren, *Inventaire des Chartes et Cartulaires des Duchés de Brabant et de Limbourg et des Pays d'Outremeuse*, Ie Partie, t. I, Bruxelles 1910, nr. 2 (1168). Voor de recente geschiedschrijving, zie: L. Toorians, 'Heren en heerlijkheid. Landsheerlijk gezag en lokale autonomie tot 1473', in: C. Gorisse e.a. (red.), *Tilburg. Stad met een levend verleden*, Tilburg 2001, 61-82; Aarts, 'Landen en Tilburg-Oisterwijk', 22-24.

15 Zie A. Plevoets, 'De afkomst van de Giselberten, heren van Tilburg', *Actum Tilliburgis* XI, 1980, 5-15, die in feite ook deze redenering volgt (11, Bijlage I, Bijlage II).

16 Zie ook J.R.O. Trommelen en M.P.E. Trommelen, *Tilburgse toponiemen in de 16e eeuw. Een tentatieve reconstructie en naamsverklaring*, Tilburg 1994, 228 nt. 11, die dezelfde mening zijn toegedaan.

17 H. Hardenberg, 'Het ontstaan van de vrijheid Tilburg', in: H.J.A.M. Schurink en J.H. van Mosselveld (red.), *Van Heidorp tot Industriestad. Verkenningen in het verleden van Tilburg*, Tilburg 1955, 29-76, met name 58, 64-65, 76.

18 Plevoets, 'Afkomst van de Giselberten', 8. Dit in verband met een schenking aan de Sint-Nicolaaskerk van Wahange.

19 Zie: B. Aarts, 'Maurick en de Vughtse middeleeuwen', in: O. Thiers (red.), *Vught Onvoltooid Verleden*, Vught 2003, 7-24, met name 18, nt. 65.

Wapenzegel van Giselbert (III) van Tilburg-Landen uit 1242 (Hardenberg, 'Ontstaan Vrijheid Tilburg', 1955).

20 Ch. Piot, *Cartulaire de l'abbaye de Saint-Trond*, t. I, Bruxelles 1870, 25-26.

21 *Bulletin de la Commission royale d'histoire*' 4e série, t. I, Bruxelles 1873, 103.

22 St. Demeter, *Naissance d'une bourgade brabançonne : Landen, des origines à 1300* (licentiaatsscriptie ULB 1988, niet gepubliceerd), 90-91.

23 Zie bijvoorbeeld: *Henricus de Landen* in 1157, als eerste wereldlijke getuige voor bisschop Hendrik II van Luik bij de bevestiging van de verkoop door de abdij van Middelburg van haar goederen binnen het graafschap Aarschot (A.C.F. Koch, ed., *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299*, deel I, 's-Gravenhage 1970, nr. 146).

24 E. de Marneffe (ed.), *Cartulaire de l'abbaye d'Afflighem et des monastères qui en dépendaient*, Louvain 1894-1901, nr. XVII *Gerardus de landinis* (1107), nr. XXXVII *henrici de landen* (1125), nr. XLVII *Gerardus de landinis et filius eius Heinricus* (1132), nr. LVI *Girardus de landenis* (1136), nr. CXXIX *Henrici de landinis (…) quam filia eius Gerberga uxor uidelicit Gilii de trasineis* (1168).

25 Lopend onderzoek W. Deliën, Maastricht. Hierin zullen afkomst en familiebetrekkingen van de Van Landens worden behandeld. Met vriendelijke dank voor de gevoerde correspondentie.

26 De Marneffe, *Cartulaire de l'abbaye d'Afflighem* (1894-1901), nrs. CCLXXIX, CCCXCVI.

27 Plevoets, 'Afkomst van de Giselberten', 6-9; Camps, *Oorkondenboek Noord-Brabant* I 110, 175: *Gilbertus miles de Tilborgh, nobilis vir* (…) *Walterus miles, nobilis vir de Tilborgh, frater noster…* (1234).

28 A. Borgnet en S. Bormans (eds.), *Ly Myreur des Histors. Chronique de Jean des Preis dit d'Outremeuse*, Bruxelles 1867, t. V, 26, 89 (*…puis at ochis Badus de Lovain et Amaris de Nyvelle, et Arnus son freire qui estoit castelain de Landre.*)

29 J. De Meulemeester en A. Matthys, 'De moten van het Sint-Gitterdal te Landen', *Archaeologia Belgica* 239, Brussel 1981, 10-15.

30 D. Keijers, *Studieopdracht naar een archeologische evaluatie van het St. Gitterdal (Landen, prov. Vlaams Brabant)*, RAAP-rapport 2173, Weesp 2010, 87-89.

31 De Meulemeester & Matthys ('De moten van het Sint-Gitterdal') geven een hoogte aan van 11 meter, maar dat is gemeten vanuit de voormalige gracht (7, Pl. II). Gemeten vanaf het niveau van de vlaknederzetting komt men op circa 7 meter.

32 Zie: *Ons Landens Erfdeel* 9 (1986), nr. 27, 95; Keijers, *Archeologische evaluatie St. Gitterdal*, 79.

33 Keijers, *Archeologische evaluatie St. Gitterdal*, 91.

34 Zie: P. Kempeneers, *Leven in Landen*, Tienen 2000, 20-21.

35 Demeter, *Naissance d'une bourgade*, 91-92.

36 Demeter, *Naissance d'une bourgade*, 92; De Meulemeester & Matthys, 'De moten van het Sint-Gitterdal', 10-15.

37 A. Wauters, *Landen. Description, histoire, institutions*, Tirlemont 1913, 38-39. Voor de achtergrond, zie: G. Smets, *Henri I. Duc de Brabant 1190-1235*, Bruxelles 1908, 104-105.

38 Rond 1400 wordt een hertogscijns betaald voor de *borchgracht ter ouderstat* (…) *van enen bogarde geheyten den hoeborch*. In 1429 is er sprake van *shertogen lant* (Kempeneers, *Leven in Landen*, 19, 104).

39 Zie: Kempeneers, *Leven in Landen*, 20-21.

40 Zie: R. Van Uytven, 'Aspecten van de Middeleeuwse stadsgeschiedenis in het noorden van het hertogdom Brabant; het recht van Leuven en 's-Hertogenbosch', in: I.J. Brugmans e.a., *Plaatsbepaling van het historisch onderzoek betreffende Noord-Brabant binnen de geschiedenis der Nederlanden*, Tilburg 1982, 36-37. Verder: R. Rutte, *Stedenpolitiek en stadsplanning in de Lage Landen (12de – 13de eeuw)*, Zutphen 2002, 71-73.

41 Wauters, *Landen. Description, histoire, institutions*, 38, nt. 2; J.P. Peeters, 'Het ontstaan van de "smalle" steden en vrijheden in het Zuiden van het hertogdom Brabant (12de – 15de eeuw)', *Eigen Schoon & De Brabander* 97 (2014), nr. 3, 373-388, met name 378-379.

42 In 1257 wordt *Giselbertus de Landene* nog vermeld als voogd voor de abdis van Boneffe inzake een geschil met de abdij van Sint-Truiden betreffende Borlo bij Gingelom (H. Pirenne, ed., *Le livre de l'abbé Guillaume de Ryckel (1249-1272). Polyptique et comptes de l'abbaye de Saint-Trond au milieu du XIIIe siècle*, Bruxelles 1896, 306).

43 Voor alle details: Aarts, 'Ter Borch, faktor in de Middeleeuwse geschiedenis', 49-54. Onder andere gebaseerd op: W. Steurs, *Les campagnes du Brabant Septentrional au Moyen Age : La Fondation de la ville neuve d'Oisterwijk par le Duc Henri Ier*, Leuven/Brussel 1974. Verder: Aarts, 'Texandrië', 27-30; J.P.C.A. Hendriks, 'De middeleeuwse stad Oisterwijk in het hertogdom Brabant: een nederzetting zonder stedelingen', *De Kleine Meijerij* 43 (1992), 59-71; W. Steurs, *Naissance d'une région. Aux origines de la Mairie de Bois-le-Duc. Recherches sur le Brabant septentrional aux 12e et 13e siècles*, Bruxelles 1993, 263-268; Toorians, 'Heren en heerlijkheid', 61-71; Rutte, *Stedenpolitiek en stadsplanning in de Lage Landen*, 65-77; M. van Asseldonk, 'Tilburg en de stichting van de nieuwe stad Oisterwijk', *De Kleine Meijerij* 53 (2002), 63-70; H.L. Janssen, ''s-Hertogenbosch, een *novum oppidum* in de Meijerij ca. 1200-1350', *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 10 (2007), 95-140, met name 99; B. Aarts, 'De speurtocht naar Boudewijn van 'Oosterwijk' (1096) en zijn kasteel', *Het Brabants Kasteel* 30 (2007), nr. 1/2, 3-39, met name 32-39; J. Franken, A. van den Oord en W. de Bakker, *Oisterwijk. Een geschiedenis van meer dan 800 jaar*, Oisterwijk 2012, 40-53.

44 Zie: H. Hardenberg, 'Het ontstaan van de vrijheid Tilburg', in: H.J.A.M. Schurink en J.H. van Mosselveld, red., *Van Heidorp tot Industriestad. Verkenningen in het verleden van Tilburg*, Tilburg 1955, 29-76, met name, 53-62.

45 Koch, *Oorkondenboek Holland en Zeeland* I 273, 274 (1205).

46 Camps, *Oorkondenboek Noord-Brabant* I 205, 206; Toorians, 'Heren en heerlijkheid', 68. Vermoedelijk keerde Giselbert (III) daarna terug naar het zuiden, gelet op de eerder genoemde vermelding in 1257 van *Giselbertus de Landene* als voogd voor de abdis van Boneffe. Broer Wouter hield het wat langer vol in het noorden. In 1251 getuigt hij nog als *dominus Walterus de Tilborg* voor Jan, heer van Heusden (Camps, *Oorkondenboek Noord-Brabant* I 241).

47 Zoals Hardenberg ('Het ontstaan van de vrijheid Tilburg', 43-49, 61-62) graag stelt, zonder hierbij de familie Van Landen direct te betrekken. Plevoets ('Afkomst van de Giselberten') voelt wel voor de veronderstelde, vroege band met de heren van Boxtel en een afkomst van vrouwe Alaysa uit die familie, maar ziet tegelijk in Giselbert (I) een Van Landen. W. Deliën ('Die kercke van Sinte Michiels tot Enschot. Bijdrage tot de geschiedenis van het dorp Enschot in het gebied der 'Tilburgen'', *De Lindeboom Jaarboek IX-X 1985-1986*, Tilburg 1987, 11-58, met name 22) ontleent hieraan het idee dat de kerk van Enschot in de twaalfde eeuw een eigen kerk van de heren van Boxtel geweest kan zijn.

48 Zie: A.H. Hoeben, *Brabantse heraldiek in historisch perspectief*, Helmond 1991, 30-31 met betrekking tot het wapenzegel van Giselbert (III) en de veronderstelde familierelatie met Boxtel.

49 A. Erens en M. Koyen, *De oorkonden der abdij Tongerloo*, dl. I, Antwerpen 1948, 13-14.

50 Camps, *Oorkondenboek Noord-Brabant* I 80.

51 B. Aarts, 'Beika 1155', *Tussen Paradijs en Toekomst. Nieuwsbrief Heemkundige Kring Hilvarenbeek – Diessen* 9 (1990), nr. 28, 77-97.

52 B. Aarts, 'De Hildewarissen van Sint-Oedenrode en Hilvarenbeek. Tussen legende en waarheid', in: A-J. Bijsterveld en V. Roelvink (red.), *Rondom Rode en Sint-Oda. Macht, religie en cultuur in het middeleeuwse Peelland*, 2016 (in voorbereiding).

Tilburg kort

Tilburg signalement LXXXIII

Henk van Doremalen, *TBV Wonen 100 jaar dicht bij huis 1916-2016* (Tilburg, TBV Wonen, 2016), 160 blz., geb., niet in de handel. Info: info@tbvwonen.nl

Joep Eijkens en Erik Kessels, *In almost every picture #7 updated* (Amsterdam, Kessels-Kramer Publishing, 2016), 136 blz., ISBN/EAN: 978-90-704784-5-2, € 25,00.
N.B. Betreft heruitgave fotoboek over de Tilburgse Ria van Dijk. Zij schoot tussen 1936-2016 ieder jaar een foto van haar zelf op de Tilburgse kermis.

Sanne van Heijst, *Philips-meisje van kamp Vught. Haar levensverhaal* (Amsterdam, Uitgeverij Atlas Contact, 2016), 320 blz., paperback, ISBN/EAN: 9789045031361, € 21,99.
N.B. Betreft het levensverhaal van de Joodse tiener Gerda Nothmann, die van 1940-1942 in het gezin van Helga Deen in Tilburg woonde.

Jeroen Ketelaars, Rob van Putten, Petra Robben, Gerard Steijns en Ton Wagemakers (red.), *De verbeelding van Tilburg* (Tilburg, Stichting tot Behoud van Tilburgs Cultuurgoed / Gianotten Printed Media, 2016), Tilburgse Historische Reeks 20, 192 blz., geb., ISBN/EAN: 978-90-6663-073-4, € 19,95.

Ronald Peeters, Rob van Putten, Petra Robben en Jan van Oevelen, *Textielerfgoed in Tilburg. Drie wandelroutes* (Tilburg, Stadsmuseum Tilburg, 2016), Stadsmuseum Tilburg Cahier 18, 96 blz., ISBN/EAN: 978-90-77643-18-1.

Ed Schilders, *Appetjoek! Berichten over spotten en schelden in Tilburg, Goirle en de ommelanden* (Tilburg, Gianotten Printed Media, 2016), In Tilburg deel 13, 120 blz., ISBN/EAN: 978-90-6663-075-8, € 11,50.

Jace van de Ven, *Bromtol?* (Tilburg, Brandon Pers, 2016), 28 pag., oplage 150 ex., € 10.
N.B. Gedichtenbundel van Tilburgse auteur. Deel 65 van de Brandon Pers.

Ronald Peeters

Appetjoek of habbetjap?

Bovenstaande uitheems aandoende woorden behoren tot het Tilburgse scheldjargon.

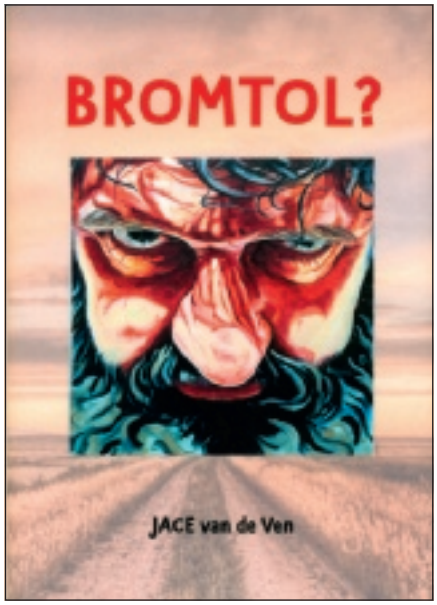

Ze zijn onder meer opgetekend door Theo de Wijs. Je zou misschien niet verwachten dat een boek over negatieve zaken als spotten, schelden en vechten een mooie en onderhoudende publicatie kan opleveren. Toch is dat zeker het geval met *Appetjoek!* de nieuwste loot aan de stam van *In Tilburg,* het dertiende deel in een reeks om jaloers op te worden. Natuurlijk hadden we iets soortgelijks al eerder ervaren met *Ik kan het niet langer houden! Berichten over poep, pies en winderigheid in Tilburg en aangrenzende hogedrukgebieden* van dezelfde schrijver Er is 'verzameld en gebloemleesd uit de beste bronnen van gekende Tilburgse en Goirlese schrijvers en taalkundigen en het geheel is verlucht met welgekozen prentkunst door Ronald Peeters en de auteur' is de formulering van Ed Schilders op de titelpagina. Er moet veel research gepleegd zijn en eigenlijk doet de schrijver zichzelf te kort, want hij heeft veel meer bronnen geraadpleegd dan die afkomstig uit de genoemde plaatsen alleen. Wat vooral knap aan het werk van Ed is, is dat het altijd lichtvoetig en toegankelijk blijft terwijl hij de stof toch doordacht en ernstig behandelt.

Het is een gedegen werk dat 120 pagina's beslaat en leest als een boeiende roman. Dit is documentaire in boekvorm die alleen optimaal tot zijn recht kan komen door citering, onderzoek, onderbouwing en illustratie. Het vele werk heeft geleid tot een prachtig totaal, een schatkist vol wetenswaardigheden die leerzaam is en boeiend blijft. Het geheel zit goed in elkaar en overal is humor. Vaak geeft de illustratie je al een lach. Vooral de prenten (al zijn ze nog zo klein) van Cees Robben van wie Ed Schilders natuurlijk de kenner bij uitstek is.
Tilburg moet een heel bijzonder oord zijn, ook al wordt het van meet af aan *de gescholden stad* genoemd met *Kruikenzeikers,*

Cartoon Jan Pijnenburg (de Pèèn of Jan Kanonbal).

Turken, Kaaibuuters, oliekonten en *messenstekers*. Bij het lezen over de rivaliteit en strijd tussen de stadsdelen moesten wij meteen denken aan *Jaanske van geene kaant*, het larmoyante volkslied van de vergane Tilburgse groep *Fluitekruid*.

De *Goôlse geiten* en *ballefrutters* worden aardig bedacht in het tweede hoofdstuk: *Goirle, beschimpt dorp*.
In *Van Alphen tot Waalwijk* wordt het kader breder getrokken zodat alle omringende dorpen hun scheldnamen mee kunnen krijgen. Natuurlijk is daarvoor de bekende *Brabantse Scheldprocessie* van Piet Heerkens geraadpleegd, maar ook talrijke berichten uit het archief van de *Nieuwe Tilburgsche Courant* en de werken van Cornelissen, Robben, Sassen en Van der Heide zijn vaak vergeleken en vermeld.
Het hoofdstuk *Spotten in het Tilburgs* is ingedeeld naar de ondeugden. Gierigheid, opschepperij, domheid, manieren van praten, losbandigheid en lichamelijke kenmerken vormen de kapstok.

De grootste Tilburgse sportman aller tijden, wielrenner Jan Pijnenburg *, de Pèèn* of *Jan Kanonbal* krijgt zijn eigen plek. ('De naam klonk voor elken Franschman als een vloek.').
De politie moet het vanzelfsprekend ook ontgelden: *foute wout, juut, vethol, vetwaaier, gruunjas, sjampetter, kaaibuuter, zuukerd* en *vetleer* zijn de 'eretitels' die de revue passeren. Mooi is het ook de held van een stripboek uit onze jeugd weer te zien: *Steven Sterkenarm*!
In de fabriek is het chapiter waarin de machtswellust en willekeur van 'de bazen' van de textielweverijen wordt belicht. Het gaat hier onder meer over *mauwers* en *meneren*, de bazen die allemaal rake bijnamen te verduren krijgen.
In *De Malbroek-rellen (1883 – 1885)* leren we dat Malbroek in de laatste decennia van de negentiende eeuw de schimpnaam voor Tilburg was. De opstand van fabrieksarbeiders naar aanleiding van een 'loonkwestie' begint met het lied *Malbroek die vaart ten oorlog*. Het gaat hier vooral over sarren, tergen, uitdagen en minachten. De onvrede wordt uitgezongen over straat en leidt tot kat-en-muisspel met de politie. De verdwenen rituelen van tafelen en ketelmuziek leveren veel leut en interessant historisch materiaal op.
En dan komen de Socialisten op de proppen, *de Rooien*. Het generatieconflict met bijbehorende woordenwisselingen geeft veel heibel. Rooie buurten, rooie katholieken, rooie krant, *unne rooie, unnen S.D.A.P.er… eene van 't Sort Dè Aaltij Pruttelt*. De geestelijken kunnen de dans niet ontspringen en komen onder vuur in het laatste hoofdstuk. Anton Roothaert krijgt het voortouw met citaten uit zijn beruchte roman *Doctor Vlimmen*. We ontmoeten vuile papisten, Jezusverraders, geuzen, razende wolven én vrome Tilburgers. Die laatsten geven soms reden voor bijzondere scheldwoorden als *spurriekwezel, nonnenpreut, wijwaterpisser en Zebedeus*. De geestelijkheid wordt opgevoerd met de driftige pastoor, de scheldende deken, de scheldende kapucijn, de scheldende frater en de bespotting van heiligen tot *heilig Peerke* toe.

Appetjoek! is echt een boek om meerdere keren ter hand te nemen. Het biedt veel vergeten wetenswaardigheden en het zou bij geen enkele geïnteresseerde Tilburger of Brabander mogen ontbreken. Veel van de scheldtaal is ook in breed Brabant bekend, maar *appetjoek* is wel echt Tilburgs. Jammer dat niemand het woord kan verklaren.
'Degene die voor het eerst in plaats van een speer een scheldwoord gebruikte, was de grondlegger van de beschaving' (toegeschreven aan Sigmund Freud) luidt het in dit nieuwe boek. Na het lezen van *Appetjoek!* kun je niet anders dan constateren dat er een gerede kans is dat onze beschaving ooit in Midden Brabant begon.

Cor Swanenberg

Ed Schilders, *Appetjoek! Berichten over spotten en schelden in Tilburg, Goirle en de ommelanden* (Tilburg, Gianotten Printed Media, 2016), In Tilburg deel 13, 120 blz., ISBN/EAN: 978-90-6663-075-8, € 11,50.

De verbeelding van Tilburg

Over het afscheid en de verdiensten van Ronald Peeters leest u elders in dit tijdschrift. Een van de activiteiten op vrijdag 15 april was de presentatie van een liber amicorum. Al zo'n 45 jaar moet het niet meer voorgekomen zijn dat er een boek verschijnt over de Tilburgse geschiedenis waar Ronald Peeters geen weet van heeft. Maar bij deze bijzondere publicatie was dat toch wel degelijk het geval. Op initiatief van medeauteurs Jeroen Ketelaars, Rob van Putten, Petra Robben, Gerard Steijns en Ton Wagemakers is dit vriendenboek samengesteld. Meer dan 40 personen die Ronald van nabij hebben meegemaakt leverden een bijdrage. En waarschijnlijk moesten de samenstellers dan nog selectief zijn, de grootte van het netwerk van Ronald Peeters laat zich immers niet gauw overschatten. Van diverse kanten heeft men op medewerking mogen rekenen; vrienden, (ex-)collega's en mensen met wie Peeters tot op heden op een andere manier samenwerkt. Het resultaat kan worden toegevoegd aan wat Dré Stevens, directeur van Gianotten Printed Media, met respect en treffend rijmend in het voorwoord 'de meters van Peeters' noemt.

De bibliografie van Ronald Peeters zal ongetwijfeld, nu hij wellicht wat meer vrije tijd tot zijn beschikking heeft, voorlopig nog wel blijven groeien. De verbeelding van Tilburg verscheen als deel 20 in de Tilburgse Historische Reeks van de Stichting tot Behoud van Tilburgs Cultuurgoed. Van deze serie boeken is Ronald Peeters samen met Henk van Doremalen redacteur. Mooi is dat de verschillende auteurs van het vriendenboek ieder een eigen invalshoek kiezen. Een rode draad is er overigens natuurlijk wel. Iedereen die Ronald Peeters en zijn werk goed kent zal het niet verbazen dat de focus ligt op het beeldmateriaal. Iedere bijdrage in deze publicatie is voorzien van een aantal prachtige foto's en andere afbeeldingen. De inhoud van de bijdragen is divers, soms blijkt daaruit de persoonlijke interesse van de auteur. Een andere keer kom je meer te weten over de onderwerpen waarvoor Ronald Peeters zelf een speciale belangstelling heeft.
Bijna vergeten gebouwen ('t Huis te Broekhoven), helemaal vergeten 'gewone' Tilburgers en iconen van weleer (Willem II, Peerke Donders). Volksvermaak (de kermis, sport), cultuur, schilderkunst en literatuur. De vroege geschiedenis, de late Middeleeuwen en de Tweede Wereldoorlog. Oude archivalia, maar ook de industrialisering en modernisering van de stad en een actueel onderwerp als de Zwarte Pietendiscussie. Tilburg kan welhaast niet pluriformer verbeeld worden als in dit boek is gebeurd. Een boek niet van zijn eigen hand, waar Ronald Peeters desalniettemin toch trots op mag zijn. Kijk en lees zoals

Berry van Oudheusden in de laatste bijdrage zegt "Over wat we in haar [Tilburg] gezien en gevonden hebben. Want mooi is ze! Toch?"

Sander van Bladel

Jeroen Ketelaars, Rob van Putten, Petra Robben, Gerard Steijns en Ton Wagemakers (red.), *De verbeelding van Tilburg* (Tilburg, Stichting tot Behoud van Tilburgs Cultuurgoed / Gianotten Printed Media, 2016), Tilburgse Historische Reeks 20, 192 blz., geb., ISBN/EAN: 978-90-6663-073-4, € 19,95.

TilburgsAns op de wereldkaart

Zoals de leesmethode van de Fraters van Tilburg op de basisscholen in Nederland en de Antillen werd gebruikt, zo is er in Tilburg anno 2016 een nieuw lettertype gelanceerd met een wereldwijde potentie. Het gaat om het karakter TilburgsAns, een personificatie van een lettertype dat verrassend, humorvol, experimenteel, swingend en eigenzinnig is. Ans, in het leven geroepen door grafisch vormgever Sander Neijnens en de tekenaar Ivo van Leeuwen, kan door iedereen gebruikt worden en zelfs gedownload vanaf de website TilburgsAns. De schreefloze letters en de tot de verbeelding sprekende pictogrammen vormen een digitaal portret van de stad waarmee de makers ervan in staat bleken om mensen in en buiten de stad te verbinden door letters en beeldtaal.

Want sinds haar lancering in april 2016 is TilburgsAns door haar stadgenoten en ver daarbuiten omarmd. Zo staat Ans al ingepland voor de posters van de Cultuurnacht in oktober en zal zij zelfs gaan schitteren in de Tilburgse Revue van 2018! Ondertussen vond Ans haar plek in talloze Tilburgse nieuwsbrieven en websites, en logeerde zij zelfs op een bijzondere plek in de stad, namelijk in Den Ophèf aan de Piushaven. Ook buiten de grenzen van de stad bleef TilburgsAns niet onopgemerkt. Steden als Eindhoven en Kopenhagen beschikken weliswaar over een eigen font, maar tonen geen karakter. Zelfs tot in Pennsylvania toe werden studenten geattendeerd op deze vorm van grootschalige citymarketing en visuele identiteit. Geheel grensoverschrijdend is wel de adoptie van de spatie door de astronaut André Kuijpers vanwege zijn 'verstand van ruimte,' aldus Neijnens die met TilburgsAns onder andere De Volkskrant haalde.

Marketing Tilburg kan er dan ook zijn voordeel mee doen: Tilburg is een fantastische stad en dat moeten zoveel mogelijk mensen weten, zo staat er op de website te lezen. TilburgsAns is echter allesbehalve een product van een reclamebureau. Het is een kunstwerk dat door de inwoners zelf wordt toegepast: door particulieren, bedrijven en het gemeentebestuur. De steedse eigenschappen als experimenteel, rauw, tegendraads, daadkrachtig, sociaal en humor lijken de Tilburgse Ans op het lijf geschreven. Waar de fraters niet verder kwamen dan lokale en nationale faam, zetten Sander Neijnens en Ivo van Leeuwen de Tilburgse Ans op de wereldkaart.

De pictogrammen van de TilburgsAns door Ivo van Leeuwen.

Petra Robben

www.tilburgsans.nl

Textielerfgoed in Tilburg

Als deel 18 in de reeks Cahiers van Stadsmuseum Tilburg verscheen in april *Textielerfgoed in Tilburg, drie wandelroutes*. Op vrijdag 15 april kregen de aanwezigen bij het afscheid van Ronald Peeters als hoofd van datzelfde Stadsmuseum ieder een exemplaar uitgereikt. Peeters is samen met Petra Robben en Rob van Putten voor de teksten in het boek verantwoordelijk. Speciaal voor deze uitgave werden alle objecten waaraan aandacht wordt besteed opnieuw gefotografeerd door Jan van Oevelen.

In de inleiding worden een aantal publicaties genoemd waarin eerder het textiele erfgoed is beschreven. Al een paar decennia lang heeft dit aspect van de Tilburgse geschiedenis immers over een gebrek aan belangstelling niet echt te klagen. Men heeft met deze nieuwe publicatie overigens niet de illusie dat ál het in de stad aanwezige textiele erfgoed opnieuw in kaart is gebracht. Maar een mooi overzicht geeft dit boek zeer zeker. Het boek is ook een prima manier om uiting te geven aan het verhaal van Tilburg. Het verhaal zoals dat verder vorm gegeven wordt in het nieuwe Cultuurplan 2017-2020 van de gemeente Tilburg. Een aantal mensen die zijn gehoord bij de totstandkoming van dit plan namen op woensdag 29 juni deel aan de eerste Tilburgse erfgoedwandeling. Met het boek *Textielerfgoed* in de hand werd een deel van de route 3 gelopen.

De ontwikkeling van huisnijverheid tot productie in de fabriek wordt verteld aan de hand van drie routes. De periode van de kleinschalige landbouw en de huisnijverheid is te zien in de eerste wandeling. Deze begint bij het oudste fabriekshuis aan de Veldhovenring en loopt vervolgens langs arbeiders- en wevershuizen in de wijk Hasselt, de Reitse Hoevenstraat en de Bokhamerstraat. De tweede route begint bij het Julianapark en loopt door de Goirkestraat en omgeving, langs fraaie fabrikantenvilla's en het Textielmuseum. De route leidt de wandelaar ook naar museum De Pont, Wilhelminapark, Smidspad, Leo XIII-straat en eindigt bij de arbeidershuisjes in de Pastoor Sprongstraat. De derde route begint in een ander van de stad en voert langs statige fabrikantenwoningen zoals in

de Sint Josephstraat. Via de binnenstad met o.a. 'het kasteeltje van Pollet' gaat deze route naar de Spoorlaan en de Gasthuisring om vervolgens te eindigen bij de Textielschool op de Noordhoekring.
Een mooi boekje met zoals gezegd een prima overzicht van gebouwen die herinneren aan de textielhandel, -nijverheid en -industrie. Niet in de eerste plaats geschikt als praktische wandelgids, eerder een boek om al dwalend door de stad mee te nemen. Lees, maar kijk vooral ook naar al dat boeiende *Textielerfgoed in Tilburg.*

Sander van Bladel

Ronald Peeters, Rob van Putten, Petra Robben en Jan van Oevelen, *Textielerfgoed in Tilburg. Drie wandelroutes* (Tilburg, Stadsmuseum Tilburg, 2016), Stadsmuseum Tilburg Cahier 18, 96 blz., ISBN/EAN: 978-90-77643-18-1.

Bij de tijd. Koning Willem II College 1866-2016

Jubileumboeken zijn – naar mijn mening– vaak saai, op een conventionele manier geschreven, vol met 'gezellige' foto's en alleen interessant voor betrokkenen. Een welkome uitzondering is het pas verschenen boek over het honderdenvijftigjarig bestaan van het Koning Willem II College, *Bij de tijd. Koning Willem II College 1866-2016*, onder redactie van Hans Scholtes en Jan de Veer,

beiden werkzaam bij het Willem II College.
Het boek is – zoals in het voorwoord uitgelegd wordt – 'een verhaal in fragmenten'. In 94 goed gekozen fragmenten, bestaande uit een hoofd- en een deelonderwerp, wordt de geschiedenis van de school uit de doeken gedaan. De auteurs, dertig in totaal, zijn (oud)docenten en oud-leerlingen.

Qua chronologie is het boek mooi van opzet: de verschillende namen van de school zorgen voor de tijdlijn. In 1866 begon het huidige Koning Willem II College als Rijks Hogere Burgerschool Willem II in het Paleis-Raadhuis. Het Paleis mocht van de erfgenamen van Willem II alleen gebruikt worden als schoolgebouw als de school de naam van de koning zou krijgen. Behalve dat de naam van de school gedurende de tijd verschillende malen veranderde - van Rijks Hogere Burgerschool Willem II naar Koninklijke HBS 'Willem II', Koning Willem II Lyceum, Rijksscholengemeenschap Koning Willem II tot Koning Willem II College –, verhuisde de school van het Paleis-Raadhuis naar Ringbaan-Oost in de jaren dertig van de twintigste eeuw en vervolgens (begin jaren zeventig) naar de huidige locatie aan de Tatraweg. Al deze veranderingen komen in *Bij de Tijd* aan bod.

De verschillende directeuren en rectoren passeren (natuurlijk) de revue, ook is er aandacht voor de soms moeilijke positie van de openbare 'Willem II' in het katholieke bolwerk dat Tilburg tot halverwege de twintigste eeuw nog was. Vincent van Gogh, toch wel de beroemdste oud-leerling van de school, ontbreekt niet in het boek, evenals Helga Deen, de 'Tilburgse Anne Frank'. Ook de eerste vrouwelijke student in 1894, Maria Elisabeth Bes (1882-1938), dochter van wiskundeleraar Klaas Bes, de eerste vrouwelijke docent in 1904, de lerares Engels mej. B. Broers, en 'de eerste zwarte voetballer in Nederland', Constant Cremers (leerling in de periode 1901-1905), krijgen een 'fragment'.

Andere fragmenten beschrijven de school gedurende de Eerste en de Tweede Wereldoorlog, de onderwijsvernieuwingen, het lesmateriaal, leerlingeninspraak, examenstunts, buitenlandse reizen, digitalisering etc. Grappig vond ik 'Het geheim van Willem Bosch', waarin oud-leerling Freek Bartels vijftien jaar later pas durft toe te geven dat hij 'wist wie het waren', de jongens die in 2001 het gebouw bekladden met graffiti.
Het boek wordt afgesloten met lijsten van alle namen van personeelsleden en geslaagden van 1866 tot en met 2015.
Het is een mooi kloek boek, prettig formaat, met harde kaft en leeslint. Geen straf om dat in je boekenkast te hebben. Buiten een mooi uiterlijk is het ook een heel prettig leesbaar boek; goed geschreven en er komen veel verschillende onderwerpen aan de orde. Het grootste voordeel van dit boek is dat het ook voor niet oud-leerlingen –zoals ik – een interessant boek is om te lezen. Het geeft niet alleen een mooi beeld van een 150 jaar oud Tilburgs instituut, maar laat ook zien hoe het onderwijs door de decennia heen veranderde. Ik heb het met veel plezier gelezen!

Astrid de Beer

Hans Scholtes en Jan de Veer, *Bij de tijd. Koning Willem II College 1866-2016* (Tilburg, Koning Willem II College, 2016), 240 blz., geb., ISBN: 978-90-9029344-8.

Geen censuur op de muur!

Wordt de Tilburgse muurkrant het Stuk van het Jaar? Tijdens de Maand van de Geschiedenis in oktober doet het archief mee aan de verkiezing Stuk van het Jaar, met een Tilburgse muurkrant als inzending. "Stadhuis bekent corruptie", "Foute wouten", "Stomp niet af, stomp terug", "Vreten op aarde". Van 1978 tot 1995 verschenen met grote regelmaat zeefdrukaffiches met pakkende koppen op de Tilburgse muren. Ze werden geplakt op in het oog springende plaatsen als fabriekspoorten, bushaltes, in drukke winkelstraten. Regionaal Archief Tilburg bezit een grote verzameling muurkranten en koestert ze. Hoe mooi zou het zijn als een muurkrant de verkiezing voor meest bijzondere archiefstuk zou winnen?
Het taalgebruik was vol actie en verontwaardiging, zoals te lezen is in 'Vette friet in Tilburg': "…een bus vol hogemieters uit Brugge aangevoerd. Ze willen van Beton en Winst van Tilburg leren hoe je de stad afbreekt met inspraak, zó dat het volk toch koest blijft."

In 1995, na 17 jaar, stopt de muurkrant Tilburg. Zijn de aangekaarte misstanden opgelost? Welnee, de giftrein rijdt nog steeds, er zijn nog steeds te weinig handen aan het bed. Internet, weblogs en Twitter, daar kun je 24/7 moeiteloos je boodschap kwijt. De stad werd er een stuk saaier op. De Tilburgse muurkrant, het blosje op de wangen van de stad, was niet meer.

Stem op dit bijzondere archiefstuk via www.stukvanhetjaar.nl/regionaalarchieftilburg

Muurkrant uit 1979. (Coll. RAT)

Een afscheid dat geen afscheid is: Ronald Peeters gaat met pensioen

Op 9 april 1970 publiceerde hij twee gedichten in *Het Nieuwsblad van het Zuiden*. Dat waren zijn allereerste publicaties. Op 15 april 2016 verscheen zijn laatste boek, *Textielerfgoed in Tilburg. Drie wandelroutes*, dat hij samen met Rob van Putten en Petra Robben schreef. Laatste boek? Het tot dán toe laatste boek is waarschijnlijk een betere formulering. Want op de dag dat *Textielerfgoed in Tilburg* werd gepresenteerd, nam Ronald Peeters weliswaar afscheid als hoofd van Stadsmuseum Tilburg, maar hij is er de man niet naar om stil te gaan zitten en dus zullen er nog wel meer boeken van zijn hand verschijnen. Maar op die 15e april was wel degelijk sprake van een afscheid, in ieder geval van een uitgeleide in de formele zin: Ronald Peeters ging met pensioen.

Tussen april 1970 en april 2016 publiceerde hij vele honderden boeken, artikelen, fietsroutes, recensies en tal van andere publicaties. En dan verzorgde hij ook nog eens het beeldmateriaal van allerlei boeken. Maar in die bijna halve eeuw, die hij grotendeels wijdde aan zijn passie voor de cultuur en geschiedenis van zijn stad, deed Ronald Peeters veel meer dan het schrijven en samenstellen van boeken en andere uitgaven. Tussen 1975 en 2007 – om maar een heel kleine greep te doen – was hij in verschillende functies werkzaam bij het Gemeentearchief Tilburg (wat nu het Regionaal Archief Tilburg is), onder andere als gemeentearchivaris. Maar hij vervulde ook veel bestuursfuncties, was tot aan zijn pensionering hoofd van Stadsmuseum Tilburg, en – nou ja, voor een overzicht dat recht doet aan de enorme inzet en productiviteit van Ronald Peeters, zie de website van de Stichting tot Behoud van Tilburgs Cultuurgoed, www.historietilburg.nl.
Want dan tóch nog een element uit Ronald Peeters' uitgebreide cv: van die stichting is Ronald Peeters momenteel secretaris (eerder was hij lange tijd bestuurslid), en al vanaf 1983 is hij eindredacteur van het door die stichting uitgegeven blad *Tilburg. Tijdschrift voor geschiedenis, monumenten en cultuur*. En zo waren en zijn er nog veel meer werkzaamheden die hij binnen de Stichting tot Behoud van Tilburgs Cultuurgoed verrichtte en verricht.

Ronald Peeters ontvangt op 15 april 2016 uit handen van burgemeester Peter Noordanus de grote zilveren legpenning van de gemeente Tilburg. (foto Jan van Oevelen)

Op 15 april 2016 – Ronald Peeters was toen 63 jaar oud – nam hij in het Regionaal Archief Tilburg afscheid als hoofd Stadsmuseum Tilburg . Beide organisaties maken deel uit van de overkoepelende Stichting Mommerskwartier. Het was een dag die bol stond van de blijken van waardering. En een dag die toch ook weer getuigde van de productiviteit van Ronald Peeters. Allereerst dat tweede, die productiviteit. Het zou al een beetje vreemd zijn geweest als deze bibliofiel het níét zou hebben gedaan, maar geheel in stijl – stijlvol als de pakken met stropdas die hij altijd droeg – overhandigde Ronald Peeters bij wijze van afscheidscadeau aan de aanwezigen zijn laatste boek – pardon: zijn tot dan toe laatste boek. Maar daarnaast kreeg hij zelf ook een boek aangeboden, een boek over Tilburg waar hij nu eens niet zelf aan had meegewerkt: *De verbeelding van Tilburg*, een vriendenboek dat uit meer dan veertig bijdragen bestaat en werd uitgegeven door de Stichting tot Behoud van Tilburgs Cultuurgoed en Gianotten Printed Media. En dan ontving hij ook nog eens de zilveren legpenning van de gemeente Tilburg. Een passend afscheid. Maar ja, hoezo afscheid? Ronald Peeters zal toch wel bezig blijven?

Jeroen Ketelaars

Begunstigers:

Catalonië GLASVERPAKKINGEN

Gianotten Mutsaers boekverkopers sinds 1947

Panhuijsen voorRAAD in verpakkingen® www.panhuijsen.nl

BOEKENSCHOP TWEEDEHANDS BOEKEN Bredaseweg 256 Tilburg

Rabobank

Vincents Tekenlokaal Stadsmuseum Tilburg

AVIA VOLLENHOVEN Olie Technologie

CCO Bressers Metaal

DESTIL voor bouw en industrie sinds 1865

AANNEMINGSBEDRIJF C.J.M. VAN GAAL B.V. TILBURG

METI Melis Gieterijen b.v. Tilburg

mooiesite.nl een mooie website maak je gewoon zelf

BERRY NABER opticiens · optometristen audicien

GIANOTTEN printed media gianotten.nl

GASNed

MAKELAARDIJ Hans van Berkel

PEERKE DONDERS SINDS PARK 1887 TILBURG

DAIV GROEP uw partner voor bouwprojecten

Daedalus aviation group

Duwelhok